

Global challenges of XXI century

IPSI PROCEEDINGS

Rome 2019

Issue status

National/International

Founders

NDSAN Network (MFC – Coordinator of the NDSAN)

Issue languages

English, Ukrainian

Media environment

International

Abbreviation key title

IPSIP

Target audience

- Representatives\members of Territorial Communities
- Public, State and Governmental Institutions
- Academicians, Researchers, Experts
- Business and economic policy communities
- Specialists of healthcare services\healthcare development

Major objectives

- to attract attention of researchers and policy-makers to urgent problems of mental health care (MHC)
- to provide a platform for dissemination of ideas and development of academic and non-academic network of MHC researchers, practitioners and policy-makers
- to promote high quality research most specifically on MH in developing countries and countries in transition
- to investigate multi-disciplinary, transdisciplinary and multicultural aspects and solutions related to MHC

Fields covered:

Organisation, Management, Medicine, Health, Social Science, Education, Economic, Law, Inter- and Multi-disciplinary studies

**INTERNATIONAL PUBLIC-SCIENTIFIC INITIATIVE
"THE COMMUNITY: HEALTH, HUMAN POTENTIAL,
SOCIO-ECONOMIC INNOVATIONS"**

How to cite:

Author (2019). Title of the paper, *IPSI Proceedings* (pp.). Rome, Italy.

DOI: <http://doi.org/10.32437/IPSIProceedings.Issue-2019>

Indexed in CrossRef

The IPSI Proceedings contain research papers on decentralization process, Sustainable Social Sphere Development, innovative forms of Community Health development.

The authors are responsible for validity of data

© NDSAN (MFC – coordinator of the NDSAN), Italy, 2019

Contents

The Organizing of Community Health Clinic of Lviv Polytechnic National University (Nina Hayduk, Liliia Klos, Larysa Klymanska, Sofiya Stavkova).....	6
Громада як ресурс психологічної реабілітації та соціального супроводу членів сімей загиблих учасників АТО (Катерина Кальницька, Борис Лазоренко).....	8
EMobile Phone Addiction, Phubbing, and Depression Among Men and Women: A Moderated Mediation Analysis (Julia Gorbaniuk, Ivanova Ana, Oleg Gorbaniuk, Agata Błachnio, Aneta Przepiórka, Natalia Mraka, Viktoria Polishchuk, Bogdana Ploschinska).....	11
Кластери Туризму як один з інструментів сталого сільського розвитку України (Юрій Зінько, Марта Мальська, Лідія Дубіс, Володимир Васильєв, Ірина Околович).....	12
Chronological review of functional & structural changes internal intelligence of mia-kgb and requirements for applicants for the quality of the service of officers tacitly staff. Second report. (Demchuk O.V., Zolotariova O.A., Kovalyk O.O., Kovalyk T.I., Krupskiy B.O., Morozov O.M., Morozova T.R., Romanenko Yu.P., Sergiienko A.V., Sergiienko T.A., Trinko I.S., Shamanova I.D.)...16	
The influence of catastrophe and war on mental health of personality and society. Fifth report: transformation of individual operative-combat mental trauma on collective socio-psychological, social-cultural trauma (Demchuk O.V., Zolotariova O.A., Kovalyk O.I., Kovalyk T.I., Krupskiy B.O., Morozov O.M., Morozova T.R., Romanenko Yu. P., Sergiienko A.V., Sergiienko T.A., Trinko I.S., Shamanova I.D.).....	24
Особистісна ідентичність старшокласника та його соціометричний статус у групі (Лариса Кривобородько).....	38
На людину надія (Юлія Шутяк).....	40

The Organizing of Community Health Clinic of Lviv Polytechnic

Nina Hayduk¹, Liliia Klos², Larysa Klymanska³, Sofiya Stavkova⁴ (Lviv)

Lviv Polytechnic National University, Lviv, Ukraine

¹MSW, Ph.D., Associate Professor, Head, Social Work Programme; Director, International “Integration” Centre ²MD, D.Sc., Associate Professor, Department of Sociology and Social Work

³D.Sc., Professor, Head, Department of Sociology and Social Work

⁴Ph.D., Senior Lecturer, Department of Sociology and Social Work

Background. Addressing the need to change the nature and organizing of activities related to health promotion and healthcare in Ukraine is well overdue. The need is caused by external and internal transformations both in the healthcare system per se and approaches to ensuring its functioning at the international, national, regional and local levels as well as in connection with the reform of the healthcare system against the backdrop of the complicated foreign policy and societal and socio-economic conditions in the country. All this requires fundamental changes in the practice of preserving public health as a means of community and society development, i.e., applying a comprehensive approach based on an interdisciplinary interaction of professionals.

Purpose. The study aims to demonstrate the capabilities of Community Health Clinic as a tool for the development and a way to improve health and well-being of communities in Ukraine, using the example of Lviv Polytechnic.

Methods. Methods of theoretical studies (analysis of available statistical medical and demographic information, and analysis of the legal framework for the functioning of public health in Ukraine and abroad) were used to determine the current state of the healthcare system and public health measures in the context of the healthcare reform and introduction of an interdisciplinary approach to addressing public health problems. In 2016, an empirical study of the state of mental health of young people of Lviv and the region was conducted within the framework of the Ukrainian-Polish initiative to create a system of training professionals in the area of dependence therapy in Ukraine.

Due to applying methods of the so-called “mocatov research” conducted by the Institute of Psychiatry and Neurology in Warsaw since 1984 and repeated every 4 years, the study belongs to the type of dynamic research, known as “trend studies”. This is a longitudinal investigation of trends in the youth environment with respect to the use of psychoactive substances and the state of mental health, based on comparative, systematic measurements in the context of socio-political transformations in the country (Ostaszewski, Bobrowski (Red.), 2013, pp.10-15). The survey was conducted by questioning 15-year-old schoolchildren, the grade choice was random, and the cumulative sample was 1801 pupils (Shchudlo, 2017; Herasym, Herus, Klymanska, Savka, 2017).

Results. It is found out that the consequences of the military aggression of Russia and the Joint Forces Operation in the East of the country are more than 10 thousand dead, 20 thousand wounded, 2 million internally displaced persons; the deterioration of living standards; the increase in the mortality rate from avoidable causes, i.e., such that could be prevented by a timely change in the behaviour with respect to health; high levels of mental health disorders as a result of PTSD, the growing prevalence of dependence on psychoactive substances and mortality from their consequences, especially among young people; over mortality of working-age men; the highest level of alcohol consumption by women in Europe, etc. (Vus, Klos, Flaherty, Sikorski, 2018). In achieving health, population remains largely focused on the biomedical model and relies primarily on healthcare and medicines, not realizing their own role in improving health, as well as the possibility of attracting other professionals in achieving health (Klos, 2018).

The healthcare reform in Ukraine is largely aimed at changing the approach to solving health problems of individuals, families and communities based on the biopsychosocial model of health, with an important place provided to an individual as well as to a group of professionals, i.e., a health team (Law of Ukraine "On State Financial Guarantees ...", 2017). Communities as hubs of provision of a complex of social and medical services play an important role in improving health. In the context of

the administrative-territorial reform in Ukraine, communities are supposed to ensure the creation of favourable conditions and an accessible environment for health to be achieved by all its members.

Based on the results of studying the community health and mental health needs (mocatov research) (Noga-Grochola (Red.), 2017, pp.129-146), the existing legal framework (national and international documents on the development of public health, mental health care, inclusive education, assistance to war veterans and their families, and internally displaced persons) (Hayduk, Herasym, Korzh, 2017; Hayduk, Herasym, Korzh, 2016), International "INTEGRATION" Centre for Professional Partnerships and Department of Sociology and Social Work initiated the organizing of Community Health Clinic of Lviv Polytechnic in close cooperation with the administration of Lviv Polytechnic National University and its structural divisions.

Based on the values of social work (values of life and health of every individual, dignity and uniqueness of each person, the right of everyone to equal opportunities in achieving health and well-being, based on individual needs), the social inclusion principles and "No Limits" partnership networking, Community Health Clinic of Lviv Polytechnic was launched as a university unit for delivering counselling and coordination services. The services provision is supported by dependence prevention and therapy, "No Limits" services of accessibility to learning opportunities (following the principle "Fix the environment, not the person"), and Veteran services for combatants, their families, and IDPs. The services delivery is relying on the Social Work Education Program, training professionals for the area of Mental Health Care in particular, Peace and Conflict Studies, and Adapted Physical Activity and Sport in Rehabilitation (Klos, Klymanska, Hayduk, Herasym, 2018).

The increased attention to the quality and efficiency of social services entails the need to provide employees with an adequate level of support from a professional source, which is supervision in social work (administrative, educational, and supporting) in particular (Stavkova, 2018). Consequently, it is the development of human resources (HRD), i.e., of staff and volunteers, as being implemented through the supervision application, which is key to managing the services of Community Health Clinic of Lviv Polytechnic.

Conclusion: The findings suggest the need for changes in the healthcare system and the provision of social and medical services for the population, particularly they point to the need for a comprehensive solution of problems related to health and well-being of citizens in the conditions of modern Ukraine. This requires active involvement of an interdisciplinary team of professionals, in which social workers play important roles. Following this, it is Community Health Clinic of Lviv Polytechnic, which has become an innovative tool for implementing necessary changes at the local level in practicing public health preservation based on an interdisciplinary interaction of professionals.

Keywords: health, community, social work, human resource development, management, supervision, Community Health Clinic, Lviv Polytechnic

References

- Fedun, B., Savka, V. (2018). Suicide among combatants: The social problem dimensions. *Sociology-Social Work-Social Welfare – Regulating Social Problems: VIII International scientific conference, Lviv, April 19–20* (pp.71–73). Lviv: Lviv Educational and Scientific Centre for Professional Education of National Pedagogical University named after M. Dragomanov.
- Hayduk, N., Herasym, H., Korzh, R. (2017). On the implementation of inclusive education policy in university education of Ukraine. *Yearbook of Varna University of Management*, 10, 258–266.
- Hayduk, N., Herasym, H., Korzh, R. (2016). On the issue of implementing inclusive education policy in higher education. *Pedagogy and Psychology of Professional Education*, 4 (4), 187–199.
- Herasym, H., Gerus, O., Klymanska, L., Savka, V. (2017). Using alcohol and other psychoactive substances in the youth environment in modern Ukraine. *Youth in Central and Eastern Europe. Sociological Studies*, 2 (8), 27-43.
- Klos, L. (2018). Current state of social work in public health: Health care and health promotion activities of a social worker. *International Journal of General and Medical Psychology*, 1 (01), 90–92.
- Klos, L., Klymanska, L., Hayduk, N., Herasym, H. (2018). On the social work input in mental health care in Ukraine. *Mental Health: Global Challenges*, 1, 32–37.
- Okulicz-Kozaryn, K., Shchudlo, S., Klymanska, L., Herasym, H., Gerus, O., Savka, V., Mirchuk, I. (2017). Zachowania ryzykowne i zaburzenia zdrowia psychicznego mlodziezy we Lwowie,

- Drohobyczu i w powiecie drohobyckim. W Anna Noga-Grochola (Red.), *Monitorowanie zachowań ryzykownych, zachowań nalogowych I problematów zdrowia psychicznego 15-letniej młodzieży. Badania mokotowskie 2004-2016. Badania ukraińskie, obwód lwowski 2016*. Warszawa: Instytut Psychiatrii i Neurologii.
- Ostaszewski, K., Bobrowski, K. (2013). Przedmiot i metodologia badań. W Krzysztof Ostaszewski, Krzysztof Bobrowski (Red.), *Monitorowanie zachowań ryzykownych i problemów zdrowia psychicznego młodzieży. Badania mokotowskie 2012*. Warszawa: Instytut Psychiatrii i Neurologii.
- Shchudlo, S. (2017). Psychic health and risky behaviour of the 15-year-old youth of Lviv region. *Youth in Central and Eastern Europe. Sociological Studies*, 2 (8), 7-26.
- Stavkova, S. (2018). On the issues of professional training of social work supervisors and supervision implementation in Canada and Ukraine. *Bulletin of Cherkasy University. Series "Pedagogical Sciences"*, 1, 115–123.
- Ukraine. Law "On State Financial Guarantees of Public Health Care" No. 2168-VIII, as of 19.10.2017. URL: <https://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/2168-19>
- Vus, V., Klos, L., Flaherty, M., Sikorski, E. (2018). Peacebuilding and mental health: Moving beyond individual pathology to community responsibility. *Mental Health: Global Challenges*, 1, 27–28.
- 1.

Громада як ресурс психологічної реабілітації та соціального супроводу членів сімей загиблих учасників АТО.

Катерина Кальницька, Борис Лазоренко
ЧНТУ, Чернігів, Україна
ІСПП НАПН України, м. Київ, Україна

На сьогодні, зважаючи на воєнні події на Сході України, важливим завданням місцевих громад, громадських і державних організацій є надання реабілітаційної та соціально-психологічної допомоги постраждалим від військових дій, зокрема членам сімей загиблих. З грудня 2017 по березень 2018 спільними зусиллями громадських жіночих організацій м. Чернігова, кафедри організації соціально-психологічної допомоги населенню Чернігівського національного технологічного університету під керівництвом К. О. Кальницької та лабораторії соціальної психології особистості ІСПП НАПНУ під керівництвом Т. М. Титаренко було проведено Школу соціально-психологічної допомоги (Школу). Учасниками Школи окрім ветеранів АТО, волонтерів та ВПО у переважній більшості були матері і дружини ветеранів АТО та загиблих воїнів. Серед навчально-практичних завдань для учасників Школи основними були: зменшення напруги посттравматичних станів (ПТС); поліпшення адаптивності, покращення якості життя за рахунок опрацювання комплексу реабілітаційних технологій, опанування навичок само-, взаємодопомоги, надання первинної психологічної допомоги рідним та колегам. Навчально-практична діяльність поєднувалася з науковим дослідженням. Психодіагностичні зрізи було проведено на початку, після завершення занять та через 3 - 4 місяці потому. По завершенню роботи Школи було здійснено обробку отриманих результатів.

Метою даних тез є аналіз у форматі кейсового дослідження результатів, отриманих членами сімей загиблих учасників АТО, щодо опанування ними ПТС, відновлення адаптивності, набуття навичок психологічної само- та взаємодопомоги.

Теоретичними засадами проведення навчальних та практичних занять слугували концепція соціально-психологічної реабілітації особистості Т. М. Титаренко; суб'єктно-вчинковий підхід В. О. Татенка; парадоксальна інтенція В. Фанкла. До реабілітаційного комплексу технологій були включені тілесно-зорієнтовані, дихальні психотехнології та авторська методика парадоксальної трансформації негативних станів особистості у позитивний життєвий досвід Б. П. Лазоренка.

Одночасно з соціально-психологічною підтримкою сімей учасників АТО важлива роль в ході проведення занять Школи надавалась соціально-психологічному супроводу соціальної реадaptaції внутрішньо переміщених осіб (ВПО). Для всіх категорій учасників Школи застосовувалися технології індивідуальної та групової роботи, лайф коучінг, опрацювання та профілактика рецидивів травматичних реакцій. При цьому використовувались такі форми, як міні тренінги, домашні завдання, проведення груп взаємодопомоги.

Для визначення отриманих результатів використовувався дослідницький методичний комплекс, який складався із опитувальника «Перелік симптомів ПТСР» для української популяції (адаптація О. О. Хаустової, Л. Є. Трачук, В. Г. Безшейко); опитувальника «Адаптивність» А. Г. Маклакова і С. В. Чермянина; авторського опитувальника «Самооцінка зміни якості життя учасників Школи соціально-психологічної допомоги» К. О. Кальницької, Б. П. Лазоренка. Основними індикаторами ПТС визначено симптоми інтрузії (Симпт. інтрузії), симптоми уникнення (Симпт. уникн.), негативні думки і емоції (Негат. д. і ем.), надмірна реактивність (Надмір. реакт.). Величина показника вимірювалася у балах. Інтегральний показник 33 і більше балів свідчить про наявність симптоматики ПТС.

Згідно опитувальника «Адаптивність» індикаторами особистісного адаптивного потенціалу (ОАП) визначено стани поведінкової регуляції (Поведінк. регуляція), комунікативного потенціалу (Комунікат. потенціал.), моральної нормативності (Моральна норматив.). Згідно опитувальника показник ОАП вимірюються загальною сумою балів показників зазначених індикаторів. У залежності від узагальненої суми показника ОАП визначалась група високої, задовільної та низької адаптивності.

Із загального числа членів сімей загиблих учасників АТО ми виокремили три кейси жінок. На жаль, вони долучались до дослідження на різних його етапах, тому ми аналізуємо отримані результати згідно цих етапів.

Жінка А, 56 р., є матір'ю загиблого. Станом на 27.01.2018 за проведеним скринінгом мала низькі показники ПТС та досить високі показники індикаторів порушень адаптивності.

Жінка А

ПТС 27.01.2018			
Симпт. інтрузії	Симпт. уникн.	Негат. д. і ем.	Надмір. реакт.
3	0	7	5
Інтегральна сума показників ПТС: 15			

Адаптивність

27.01.2018			06.03.2018		
Поведінк. регуляція	Комунікат. потенціал.	Моральна норматив.	Поведінк. регуляція	Комунікат. потенціал	Моральна норматив
28	7	7	31	8	6
Особистий адаптивний потенціал					
42			45		

Згідно другого опитування показник ОАП Жінки А незначно змінився проте залишився у зоні середніх значень групи зниженої адаптації. За результатами опитувальника якості життя по закінченню занять вона теж відмітила, що її фізичне і психологічне самопочуття за час занять не змінилось. Однак вона зазначила, що активно включалась у проживання власних станів у групових сесіях, виконувала домашні завдання із засвоєння навичок самопомоги, внаслідок чого засвідчила, що зможе користуватись набутими навичками, а також можливо надавати психологічну допомогу своїм рідним, друзям та колегам. Вона висловила вдячність за надану допомогу та сподівання на подальшу співпрацю.

У жінки Б, дружини загиблого, 34 р., за проведеним скринінгом 27.01.18 на початку занять спостерігалась посттравматична симптоматика та високі показники ПТС, які по їх завершенню зменшились із 57 до 45 балів.

Жінка Б

27.01.2018				17.02.2018			
ПТСР							
Симпт. інтрузії	Симпт. уникн.	Негат. д. і ем.	Надмір. реактив.	Симпт. інтрузії	Симпт. уникн.	Негат. д. і ем.	Надмір. реактив.
13	5	24	15	7	6	18	12
57				43			

Адаптивність

17.02.2018		
Поведінкова. регуляція	Комунікат. потенціал	Моральна нормативність.
53	11	7
Особистий адаптивний потенціал		
71		

За оцінкою ОАП станом на 27.01.18 на початку дослідження ОАП Жінка Б мала досить високий показник порушення адаптивності, за яким вона відноситься до групи зниженої адаптації. Проте за опитуванням змін якості життя під кінець занять помірно покращився фізичний і психологічний стан. Помірно покращились стосунки із членами родини, «дитина помітила, що я стала спокійнішою». Вона впевнено зазначила, що зможе користуватись набутими навичками самопомоги та надавати психологічну допомогу своїм рідним, друзям та колегам.

Жінка В є дружиною загиблого, 46 р., за проведеним скринінгом 16.01.18 на початку занять спостерігалась посттравматична симптоматика та високі показники ПТС, які по завершенню занять суттєво зменшились із 37 до 7 балів.

Жінка В

16.12.2017				17.02.2018			
ПТСР							
Симпт. інтрузії	Симпт. уникн.	Негат. д. і ем.	Надмір. реактив.	Симпт інтруз	Симпт. уникн.	Негат. д. і ем.	Надмір. реактив.
11	4	14	8	4	0	1	2
37				7			

Адаптивність

17.02.2018		
Поведінкова. регуляція	Комунікат. потенціал	Моральна нормативність.
26	9	6

Особистий адаптивний потенціал

41

За оцінкою ОАП станом на 17.02.18 по завершенню занять Жінка Б знаходилася на межі груп зниженої і задовільної адаптивності. За опитуванням змін якості життя під кінець занять помірно покращився її фізичний стан і значно покращилось психологічне самопочуття. Вона «стала адекватніше реагувати і скоріше відновлюватись». Помірно покращились стосунки із членами родини, «моя реакція на них змінилась». У результаті занять вона стала приділяти «більше уваги собі та стала більш терпимою до інших». Жінка В впевнено засвідчила свою здатність користуватись навичками самопомоги, та надавати психологічну допомогу своїм рідним, а також по можливості друзям і колегам. Також вона висловила потребу у подальшій співпраці.

Таким чином, згідно результатів дослідження з'ясовано ефективність поєднання спільних зусиль громадських жіночих організацій м. Чернігова, державних навчальної та наукової установ у відновленні психологічного здоров'я членів сімей загиблих учасників АТО. Унаслідок засвоєння навчального курсу у жінок зменшились прояви симптомів ПТС, підвищилась їх адаптивність, вони набули навичок само- і взаємодопомоги, покращилась якість їх життя. Важливу роль у набутті позитивних результатів відіграв соціально-психологічний супровід з боку громадських жіночих організацій та дружніх до них навчально-наукових установ.

Ключові слова: громада, члени сімей загиблих учасників АТО, психологічна реабілітація, соціальний супровід.

2.

3.

**Mobile Phone Addiction, Phubbing, and Depression Among Men and Women:
A Moderated Mediation Analysis¹**

*Julia Gorbaniuk¹, Ivanova Ana¹, Oleg Gorbaniuk², Agata Błachnio¹, Aneta Przepiórka¹,
Natalia Mraka³, Viktoria Polishchuk⁴, Bogdana Ploschinska⁴*

1) John Paul II Catholic University of Lublin

2) Uniwersytet Zielonogórski

3) L'viv State University of Internal Affairs

4) National University Ostroh Academy

Abstract

For several years, the number of studies on the links between excessive mobile phone use and mental health has been increasing. The aim of the study was to establish if there is a relationship between mobile phone addiction and depression in university students and if phubbing is a mediator of this relationship. The authors also tested if this mediation effect was moderated by loneliness and if the model of relationships between these variables was the same in women and in men. The participants were 402 university and college students from Ukraine, aged 17 to 31; 74% of them were women. The authors used the Adapted Mobile Phone Use Habits, the Phubbing Scale, the Center for Epidemiologic Studies Depression Scale, and the Loneliness Scale. The results of the study have shown that higher mobile phone addiction and higher phubbing is associated with a higher level of depressive moods, with phubbing functioning as a mediator of the relationship between mobile phone addiction and depression. A moderator of this mediation is loneliness, the moderation effect being asymmetrically dependent on gender: in men, high loneliness increases the mediating role of phubbing, which more markedly translates into depression, while in women the analyzed mediation effect becomes weaker with an increase in the sense of loneliness (phubbing correlates less strongly with depression).

4. Keywords: phubbing, mobile phone addiction, depression, loneliness, moderated mediation

5.

¹ The study was financed by the National Science Centre, Poland, grant no. NCN UMO-2017/26/M/HS6/00779
<https://www.mhgc21.org/>

КЛАСТЕРИ ТУРИЗМУ ЯК ОДИН З ІНСТРУМЕНТІВ СТАЛОГО СІЛЬСЬКОГО РОЗВИТКУ УКРАЇНИ

Юрій Зінько^{1,2}, Марта Мальська¹, Лідія Дубіс¹, Володимир Васильєв², Ірина Околович²

¹Львівський національний університет імені Івана Франка

²Спілка сільського зеленого туризму України

В останні десятиріччя сільський туризм в Україні здійснює важливі кроки щодо просування своїх пропозицій на національний і міжнародні туристичні ринки. Його основу складають приватні агрооселі в різних регіонах України. Одночасно сільський туризм країни стоїть перед організаційно-економічними та маркетинговими викликами конкурентного туристичного ринку. У Стратегії розвитку туризму і курортів України до 2026 року серед пріоритетних організаційно-інфраструктурних напрямів діяльності виділено створення туристичних кластерів. Історія формування і функціонування цих інноваційних територіальних структур у сільській місцевості налічує перші десятиліття. Кластери і кластерні ініціативи у сільському туризмі України у більшості випадків знаходяться на початковій стадії свого розвитку. Тут важливим є дослідження концептуальних засад формування кластерів, їх структури та функціонування. У цьому контексті важливим є типізація існуючих кластерів сільського туризму за характером спеціалізації і продуктовою орієнтованістю. Для дослідницьких і практичних цілей актуальною є розробка моделей формування і оптимального функціонування цих кластерів.

У представленому дослідженні з використанням наукових розробок закордонних (Porter, 1993; Majewski, 2000; Sznajder, 2006; Roman, 2013) і вітчизняних (Горішевський та ін., 2003; Зінько та ін., 2008; Зінько та ін., 2009; Грицьку-Андрієш, 2010; Литвин та ін. 2013; Мілашовська та ін., 2013; Мальська та ін., 2015; Зінько та ін., 2018) досліджень здійснено спробу типізації кластерних структур сільського туризму та розробки універсальної структурно-функціональної їх моделі. Для території України здійснено типізацію функціонуючих кластерів, а створена універсальна модель апробована для формування кластерів у Карпатському регіоні. При реалізації дослідницьких завдань широко використовувались методи інвентаризації складових кластерних структур, програмно-цільового моделювання та структурно-порівняльного аналізу. Роботу виконано у рамках проекту Спілки СЗТ «Сільський зелений туризм – від роз'єднаних садиб до територіальних кластерів», що був підтриманий в рамках проекту ПРООН в Україні «Зміцнення бізнес-об'єднань малих та середніх підприємств» та проекту USAID «Програма підтримки аграрного та сільського розвитку».

За визначенням класика економічної теорії Майкла Портера (1993), кластери – це сконцентровані за географічною ознакою групи взаємопов'язаних компаній, спеціалізованих постачальників, постачальників послуг, фірм у відповідних галузях, а також пов'язаних з їхньою діяльністю організацій (наприклад, університетів, агентств, а також торгових об'єднань) у певних областях, що конкурують, але і разом з тим ведуть спільну роботу.

Формування кластеру відбувається природним шляхом, але процес прискорення його розвитку потребує цілеспрямованих зусиль. А саме – запуск і розвиток кластерної ініціативи. Кластеру притаманні три обов'язкові характеристики (Феномен кластеру, 2012): 1) спеціалізація: smart-specialization, ідея; 2) мережа: взаємозв'язки, взаємодія; 3) географічна концентрація: місце, локація. Для розвитку кластерів потрібна «потрійна спіраль» (*Triple Helix*): бізнес; влада; академія (наука і освіта).

До туристичних кластерів відносять групи підприємств, сконцентровані в межах певної території, які спільно використовують туристичні ресурси, спеціалізовану туристичну інфраструктуру, локальні ринки праці, здійснюють спільну маркетингову та рекламно-інформаційну діяльність (Roman, 2013). Туристичні кластери організують на базі закладів гостинності, центрів розвитку спеціалізованого туризму чи певних туристичних дестинацій.

При характеристиці туристичних кластерів значна увага приділяється аналізу його спеціалізації (smart-specialization), структурі і функціям його учасників та особливостям їх взаємодії. Важливо відобразити також перелік туристичних продуктів і послуг, особливості

маркетингової діяльності (Roman, 2013).

Кластерна ідея у туристичній галузі ще на початку ХХІ ст. знайшла своє втілення в Україні. В Україні кластери почали формуватися на базі відомих туристичних центрів: туристичний кластер Кам'янець-Подільський з розвитком пізнавального туризму, надання послуг розміщення і харчування, організацію фестивалів і ярмарків; Львівський Туристичний Альянс з промоцією Львова на вітчизняних і міжнародних туристичних ринках та діяльність з покращення конкурентності туристичних послуг та інфраструктури міста. Існують пропозиції з формування кластерів курортних місцевостей (бальнеологічних та гірськокожних), агротуристичних місцевостей, а розробки їх моделей – для окремих областей (Мілашовська та ін., 2013; Грицку-Андрієш, 2010).

Підходи до організації кластерів СТ та їх складові. Кластер СТ можна визначити, як сконцентровану на певній території групу взаємопов'язаних підприємств, установ та організацій сфери туризму й гостинності (засоби розміщення, харчування) та інших, пов'язаних з нею галузей (транспорту і зв'язку, освіти, культури, торгівлі, охорони здоров'я та ін.), місцевих органів влади та громадських об'єднань, які взаємодіють і взаємодоповнюють один одного при створенні комплексного зеленого турпродукту території (Литвин та ін., 2013).

Досвід створення і функціонування кластерів сільського туризму за кордоном свідчить, що в основу їх діяльності покладено надання послуг розміщення, харчування та організація тематичних, освітніх, рекреаційних та агротуристичних занять. Для їх успішного функціонування важливим є формування пропозицій, продуктів і послуг, що опираються на ресурси, атракції та традиції сільської місцевості. Відомі кластери «Вино, гастрономія, туризм» в Греції, сільський кластер у Північній Шотландії, кластер «Гончарне коло» у Польщі та інші створили свою виражену смарт-спеціалізацію, яка дозволяє їм успішно конкурувати на національному і міжнародному туристичних ринках (Roman, 2013).

Основні типи кластерів сільського туризму (СТ) в Україні. Практика туристичної діяльності на місцях, як і науково-методичні розробки експертів сільського туризму (Сільський зелений туризм..., 2017; Зінько та ін., 2018), засвідчили, що в Україні “прижилися” й з успіхом функціонують три чільні типи кластерів, що мають свою смарт-спеціалізацію. На основі критеріїв, пов'язаних зі смарт-спеціалізацією кластерів і кластерних ініціатив виділяються такі їх типи:

1. *Нічліжно-гастрономічний (садибний) кластер СТ* базується на основі об'єднаної діяльності садиб та закладів нічліжно-гастрономічного типу. Основні послуги – це проживання, харчування, дозвілля.
2. *Агротуристичний кластер СТ*, що базується на основі сільськогосподарських підприємств (фермерські, домогосподарства), виробництво продукції яких пов'язане з різноманітними продуктами харчування (тваринництво, садівництво). У цих господарствах рекреаційно-туристичні послуги виступають як додаткові. Проекти кластерів тут зосереджені в основному на розвиток туристичної інфраструктури та обслуговування туристів.
3. *Краєзнавчо-екскурсійний кластер СТ*, який лише починає функціонувати в Україні, пов'язаний з пропозицією туристичного продукту на базі туристичних атракцій регіону. Об'єднує історичні об'єкти, заклади культури, заклади розміщення, і репрезентує локальний продукт.

Нічліжно-гастрономічний (садибний) тип кластеру СТ вперше було реалізовано на Хмельниччині на початку 2002 року. За ініціативою ГО «Стара Волинь» кластер СТ “Оберіг” об'єднав 60 представників сільських господарств (селище Гриців Хмельницької області). Ядро кластеру склали 10 агроосель, що можуть забезпечити нічліжними і гастрономічними послугами близько двох сотень туристів.

Дослідження структури цього кластеру (Сільський зелений туризм..., 2017) показали, що його основою, окрім сільських осель, стали заклади громадського харчування, мережа торговельних закладів, установи культури та освіти, а також місцеві органи самоврядування. До основних агротуристичних занять у кластері належать: краєзнавчі екскурсії, майстер-класи

народних умільців, народні розваги. Понад п'ятнадцятирічний період розвитку кластеру засвідчив зростання кількості учасників кластеру, розширення робочих місць, зростання кількості обслужених туристів.

Агротуристичний кластер СТ. Пріоритетність його запровадження ґрунтується на невичерпному ресурсному потенціалі – адже в Україні значні можливості існують саме для розвитку кластерів цього типу (друга модель) на базі діючих фермерських господарств і особистих селянських господарств. Наприклад, за державної підтримки (Міагрополітики України і Одеської облдержадміністрації) функціонує агро-еколого-рекреаційний кластер «Фрумушика-Нова» (Тарутинський район). Ядром цього кластеру є сільськогосподарські (вівцекомплекс, племінне господарство, виноградарство) і переробні (сири, винні продукти та мед) підприємства та рекреаційно-туристичний комплекс. Рекреаційно-туристичний комплекс представлений атракційними і нічліжно-гастрономічними об'єктами: історичне село XIX – початку XX століття (краєзнавчий музей під відкритим небом), зоокуток, гостьові будинки, готель, шинок, конференц-зал, оздоровчі та розважальні заклади. Тут проводяться екскурсії на фазанарій і вівцеферму, до зоокутка. Серед інших пропонувані туристично-рекреаційні заняття: рибальство, полювання, фотосафари, бізнес-зустрічі. Кластер орієнтований на локальний, регіональний та національно-міжнародний рівень співпраці за основними напрямками діяльності.

Кластерна ініціатива «ГорбоГори» (Пустомитівський район Львівської області) – ще один приклад вдалої реалізації кластеру агротуристичного типу. Його ініціатором став Департамент агропромислового комплексу Львівської облдержадміністрації та місцеві фермерські господарства тваринницької спеціалізації. Рекреаційно-туристична складова розвитку кластеру передбачає облаштування сільських садиб для обслуговування туристів, розробку туристичних маршрутів та проведення фольклорних фестивалів (наприклад, агротуристичного ярмарку «Добрі традиції Галичини») (Зінько та ін., 2018).

Краєзнавчо-екскурсійний кластер СТ передусім ґрунтується на розмаїтих атракціях сільських регіонів України та використанні їхньої нічліжно-гастрономічної бази. Прикладом таких кластерів та кластерних ініціатив є кластер сільського туризму «Мальовнича Бережанщина», кластерні ініціативи Чигиринського району і «Гоголівськими місцями Полтавщини».

Кластер «Мальовнича Бережанщина» створений у 2007 році і направлений на розвиток сільського туризму в Бережанському районі (Тернопільщина), організацію заходів, що популяризують регіон, проведення культурно-масових заходів та презентація регіону на національних і міжнародних виставках та ярмарках (Сільський зелений туризм..., 2017).

Кластерна ініціатива на Чигиринщині, що впроваджується ГО «Туристичний рух Чигиринщини», ґрунтується на базі історичних музеїв (Чигирин, Суботин, Кам'янка), сакральних об'єктах, історичних пам'ятках, що виступають основою культурно-екскурсійних пропозицій. Багата історико-культурна спадщина доповнюється нічліжно-гастрономічними закладами: зеленими садибами, ресторанно-готельними комплексами, музейно-етнографічними та просвітницько-розважальними комплексами (Сільський зелений туризм..., 2017).

Туристично-рекреаційний кластер «Гоголівські місця Полтавщини» розпочала реалізовувати обласна спілка краєзнавців у 2008 році за ініціативою обласної Ради. Основною пропозицією цього кластеру стала розробка екскурсійного маршруту, куди увійшли визначні місця, пов'язані з іменем М. В. Гоголя – Полтава, Миргород, селища Диканька, Великі Сорочинці та Гоголеве. За бюджетні кошти було здійснено ремонт пам'яток історії і культури, створено зону відпочинку (Сільський зелений туризм..., 2017).

Для цього типу кластерів сільського туризму ще не розроблено відповідних дослідницьких структурно-функціональних моделей з графічним представленням. Ядром (базисом) основу таких моделей повинні складати туристичні атракції.

Розвиток кластерів і кластерних ініціатив сільського туризму в Україні знаходиться на початковій стадії. Перехід діяльності відособлених власників агроосель до територіально об'єднаних структур типу кластерів вимагає відповідної організаційно-матеріальної підтримки

та науково-методичного супроводу. Нині кількість діючих кластерів і кластерних ініціатив сільського туризму в Україні становить близько 10. У 2018 р. в Українських Карпатах було створено два нові кластери – «Бойківські газди» (Сколівський район на Львівщині – 43 учасники) та «Гостинна бойківська Долинщина» (Долинський район на Івано-Франківщині – 22 учасники). На півдні Причорномор'я набув офіційного статусу агро-еколого-рекреаційний кластер «Фрумушика-Нова» (Тарутинський район, Одеська обл.) з відповідною реєстрацією однойменної громадської спілки. Дослідження існуючих кластерів і кластерних ініціатив з сільського туризму, що основну роль в їх формуванні і забезпеченні функціонування відіграють власники агроосель (члени селянських господарств і підприємці), громадські організації, державні структури та органи місцевого самоврядування. Як показали дослідження, кластерні структури в сільському туризмі мають виражену smart-спеціалізацію і за цим критерієм виділяються три основні групи: нічліжно-гастрономічні (садибні), агротуристичні і краєзнавчо-екскурсійні. За видом пропонованого продукту сільського туризму їх можна поділити на агроекологічні, етнографічні, відпочинкові, екотуристичні. Останні можуть виступати основою бренду певного кластеру сільського туризму. Загалом, проблематика становлення і функціонування кластерів сільського туризму потребує більш комплексних досліджень та широкого використання зарубіжних наукових розробок і практичного досвіду.

Список використаних джерел:

1. *Горішевський П. А.* Сільський зелений туризм: організація надання послуг гостинності. Навчальний посібник / П. А. Горішевський, В. П. Васильєв, Ю. В. Зінько – Івано-Франківськ: Місто НВ, 2003. – 144 с.
2. *Грицку-Андрієш Ю.* Перспективи створення кластеру сільського туризму у Чернівецькій області / Ю. Грицку-Андрієш. – 2010. – Електронний ресурс. – Режим доступу: http://www.rusnauka.com/9_DN_2010/Economics/62121.doc.htm
3. *Зінько Ю.В.* Маркетингові дослідження сільського туризму в Карпатському регіоні / Ю. В. Зінько, П. А. Горішевський, М. А. Петришин, В. П. Васильєв, О. О. Гундяк. – Науковий вісник Національного аграрного університету. – К., 2008. – Вип. 124. – С. 32-40.
4. *Зінько Ю. В.* Світовий досвід організації сільського туризму: методичні рекомендації / Ю. В. Зінько, В. П. Васильєв, П. А. Горішевський, М. Й. Рутинський – Одеса, 2009. – 56 с.
5. *Зінько Ю.* Кластери сільського туризму України і Польщі / Ю. Зінько, М. Мальська, М. Сольські // Цілі сталого розвитку третього тисячоліття: виклики для університетів наук про життя : Матеріали міжнар. наук.-практ. конфер. – К.: НУБіП України, 2018. – Т. 1. – С. 73-75.
6. *Литвин І. В.* Проблеми та перспективи розвитку сільського зеленого туризму в регіоні / І. В. Литвин, М. О. Нек. – Регіональна економіка. – 2013. – № 2. – С. 81-88.
7. *Мальська М. П.* Сільський туризм в Карпатському регіоні: сучасний стан і перспективи розвитку / М. П. Мальська, Ю. В. Зінько, П. А. Горішевський // Регіон – 2015: стратегія оптимального розвитку : матеріали міжнародної науково-практичної конференції (м. Харків, 5–6 листопада 2015 р.). – Харків: ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2015. – С. 127–130.
8. *Мілашовська О. І.* Модель туристичного кластера Закарпатської області / О. І. Мілашовська, Н. М. Гоблик-Маркович. – Науковий вісник НЛТУ. – 2013. – Вип. 23.2. – С. 284-292.
9. Сільський зелений туризм – від роз'єднаних садиб до територіальних кластерів / В. Васильєв, О. Гафурова, Ю. Зінько, М. Рутинський, Т. Шпенник, М. Товт. – К.: ГО Спілка СЗТ, 2017. – 60 с.
10. Стратегія розвитку туризму і курортів України до 2026 року – 2017. – Електронний ресурс. – Режим доступу: <https://www.kmu.gov.ua/ua/npas/249826501>
11. *Портер М.* Международная конкуренция. – М.: Международные отношения, 1993. – 896 с.
12. Феномен кластеру: аномальні бізнес-долини. – К.: Kyiv-Mohyla Business School, 2012. – 78 с.
13. *Majewski J.* Agroturystyka to tez biznes. – Warszawa: Fundacja Wspomagania Wsi, 2000. – 115 s.
14. *Roman M.* Klastry jako forma współdziałania w działalności turystycznej / Michał Roman. – 2013. – Електронний ресурс. – Режим доступу: http://www.zif.wzr.pl/pim/2013_1_3_22.pdf
15. *Sznajder M.* Agroturystyka / M. Sznajder, L. Przezgórska. – Warszawa: Polskie Wydawnictwo Ekonomiczne, 2006. – 257

6.

*Присвячується Бійцям, чий справжні імена не можуть бути названі довічно -
Florinda Donner.*

**ХРОНОЛОГІЧНИЙ НАРИС ВИМОГ ЩОДО МЕДИКО-ПСИХОЛОГІЧНИХ
ЯКОСТЕЙ ОФІЦЕРІВ НЕГЛАСНОГО АПАРАТУ У СВІТЛІ СТРУКТУРНО-
ФУНКЦІОНАЛЬНИХ ПЕРЕТВОРЕНЬ ВНУТРІШНЬОЇ РОЗВІДКИ МВС-
КДБ. Повідомлення друге.**

¹⁰Демчук О.В., ⁷Золотарьова О.А., ⁴Ковалик О.О., ⁵Ковалик Т.І., ⁶Крупський Б.О., ²
Морозов О.М., ²Морозова Т.Р., ⁸Романенко Ю.П., ¹Сергієнко А.В., ³Сергієнко Т.А., ¹
Трінка І.С., ⁹Шаманова І.Д.

¹Всеукраїнська Асоціація «Афганці Чорнобиля»;

¹Українська військово-медична академія;

²Національна академія СБ України;

³Департамент контррозвідки СБ України;

⁴П'ята служба Головного управління розвідки МО України;

⁵Український католицький університет;

⁶Київська міська спілка ветеранів АТО;

⁷Міністерство внутрішніх справ України;

⁸Військово-медичне управління Прикордонної служби України;

⁹Національна академія внутрішніх справ України; ¹⁰Служба «М» СБ України.

**CHRONOLOGICAL REVIEW OF FUNCTIONAL & STRUCTURAL CHANGES
INTERNAL INTELLIGENCE OF MIA-KGB AND REQUIREMENTS FOR
APPLICANTS FOR THE QUALITY OF THE SERVICE OF OFFICERS TACITLY
STAFF. Second report.**

**Demchuk O.V., Zolotariova O.A., Kovalyk O.O., Kovalyk T.I., Krupskiy B.O.,
Morozov O.M., Morozova T.R., Romanenko Yu.P., Sergiienko A.V., Sergiienko T.A.,
Trinka I.S., Shamanova I.D.**

Summary. This work is based on long term (35 years) studies of nervous and mental state changes of Internal Intelligence of Ministry of Internal Affairs (MIA) and KGB USSR. In the chronological aspect of the analyzed structural and functional changes and requirements to qualitative composition of officers secret intelligence apparatus of the internal organs of the M.I.A. and KGB. Illustrated by similar regulations regarding the changes in the structures of political investigation of pre-revolutionary Russia. Based on experience, specific training, and outside activities justified the creation of an integrated system of psychological and psychiatric and psychological support of operational personnel of the secret and secret search operations inside intelligence. Observations were performed by psychiatrists, who took direct part in these operations.

Key words: operative (professional) longevity, safety of person, operative-combat mental trauma, psychoprofilactic work, psychiatry and psychology of accidents and extreme situations, organization of the psychiatric help.

Актуальність. Вирішення завдань оперативно-розшукової діяльності (ОРД), значимих для життя суспільства, визначається зростаючою роллю людського чинника. Головним в роботі

співробітників, які здійснюють ОРД, являється робота з людьми як основними джерелами інформації. Така робота вимагає специфічних моральних, емоційно-вольових і інтелектуальних якостей. Знання психічних закономірностей, застосування в процесі оперативно-розшукової діяльності певних психологічних методів полегшує працю співробітника правоохоронних органів. Вирішити ефективно специфічні завдання оперативних підрозділів без використання *негласних* сил, засобів і методів неможливо. Вікова практика використання цих оперативних можливостей спеціальними службами показує, що перше місце серед них, навіть за результативністю сучасної електронної розвідки, справедливо посідає *агентурний* метод. Проте дана робота присвячена не агентурному (в сучасному вітчизняному розумінні) апарату, а окремій і дуже специфічній ланці ОРД – *негласним офіцерам-розвідникам*. Проблема комплексного (в т.ч. медичного, соціально-психологічного, психофізіологічного та ін.) якісного кадрового забезпечення офіцерського складу негласного апарату розвідки МВС-КДБ полягала саме у специфіці їх щоденної оперативно-службової та позаслужбової діяльності. Негласний, тобто, глибоко конспірований і легендований (зашифрований) характер їх існування, розповсюджується на всі сфери протягом усього життя.

Мета. Маючи багаторічний досвід психолого-психіатричного і оперативно-психологічного супроводження офіцерів негласного апарату розвідки МВС-КДБ-СБУ, автори публікації проаналізували хронологію структурно-функціональних перетворень підрозділів внутрішньої (агентурної) розвідки органів державної безпеки і внутрішніх справ, а також нормативну базу медико-психологічних вимог до якісного складу офіцерів негласного апарату [49, С. 137 - 150].

Новизна дослідження: Вперше представлений хронологічний огляд структурно-функціональних перетворень внутрішньої розвідки МВС-КДБ. Вперше проілюстрована нормативна база політичного розшуку дореволюційної Росії в аспекті якісних вимог до особового складу. Вперше представлена нормативна база стосовно медико-психологічних вимог до якісного складу офіцерів негласного апарату.

Матеріали і методи. Для вирішення визначених у дослідженні задач були використані наступні методи: 1. Інформаційно-пошуковий; 2. Архівний; 3. Інформаційно-аналітичний; 4. Статистичний.

Стислий хронологічно-аналітичний нарис. У 1650 р. був створений Наказ таємних справ Великого Государя. Він здійснював контроль за розшуком (слідством) по діяннях, спрямованих проти існуючого ладу, та безпосередньо проти Царя. Хоча Наказ таємних справ був скасований в 1676 р., він по праву може вважатися родоначальником органів розшуку і державної безпеки в Російській державі. У першій чверті XVIII ст. функції органів політичної поліції виконували Преображенський наказ, Канцелярія таємних розшукових справ і Таємна канцелярія, які були ліквідовані в 60-70-х роках XVIII ст. Відразу ж після ліквідації Канцелярії таємних розшукових справ створюється Таємна експедиція Сенату. Таємна експедиція Сенату згідно Указу від 3 липня 1826 р. перетворена на Третє таємне відділення. Політична (вища) поліція і Окремий корпус жандармів (ОКЖ) передавалися у ведення Третього відділення. Головною ланкою політичного розшуку Росії з початку XX ст. стають охоронні відділення і спеціальні розшукові пункти. На відміну від пануючої думки, яка була нав'язана радянською пропагандою, що, начебто, до офіцерів ОКЖ було презирливе ставлення і відповідним органам постійно, начебто, бракувало кандидатів на службу – навпаки! Заздрість була, так. Тому, що чинопросування в охоронних структурах було прискореним порівняльно з Армією і Флотом. Грошове утримання, також, було вищим. Проте й вимоги до кандидатів були суворішими, навіть ксенофобними: заборонялось, за будь-яких підстав, приймати на службу офіцерів, які були одружені на католичках або юдейках, бодай вони і перейшли до православ'я. Навіть карточний борг був перепорою для переходу в МВС, у Департамент поліції (ДП) і в ОКЖ. Високим був ценз щодо стану здоров'я, рівня освіти, знання іноземних мов тощо. Перевага віддавалась особам з

юридичною освітою, або офіцерам, які закінчили юнкерські училища по першому розряду і прослужили у військах не менше 3 років. Віком не молодше 25 і не старше 35 років, які мали військовий чин не вище штабс-капітана (штабс-ротмістра), з певним життєвим досвідом і сталими переконаннями. З цією метою проводилась ретельна негласна спеціальна перевірка. Загальне оформлення переводу в ОКЖ тривало понад 2 роки. Аналогічно відбирались кандидати на посади унтер-офіцерського складу оперативних (негласних) відділів: агентурного, зовнішнього і внутрішнього спостереження. Таким чином, служба в ДП і ОКЖ вважалась і дійсно була елітною. У 1916 році спеціальна комісія ДП МВС узагальнила нормативну базу політичного і карного розшуку, починаючи з 1881 року. Вказані матеріали, обсягом 268 сторінок, під загальною назвою «Наказ по веденню політичного сиску», склалися з 15-и розділів. В тому числі і стосовно медико-психологічних вимог до кандидатів на гласну і негласну службу.

Після Жовтневого заколоту нова Влада використала цей досвід при створенні Народного комісаріату внутрішніх справ - НКВС (8 листопада) і Всеросійської надзвичайної комісії - ВНК (20 грудня) 1917 року. Кожний співробітник Спеціального відділу ВНК і певних оперативних відділів НКВС вважався *негласним*. Вимоги до якості відбору вказаної категорії співробітників (вони називались - розвідники), були значно суворішими.

На службу приймали чоловіків та жінок не молодше 25 років з розвинутою пам'яттю, письменних, здорових фізично і психічно. Кандидати проходили навчання і складали досить складний іспит. Після зарахування на службу вони вважались штатними секретними агентами-розвідниками, отримували особистий номер і особистий жетон, виготовлений із срібла з тисненням «ВНК» (ВЧК) і особистим номером. Жетон носився на спеціальному шкіряному ремешку. Окрім цього, секретні розвідники мали документи прикриття на вимішлені (легендовані) імена і місця роботи. Співробітники групувались у бригади з 6 – 9 осіб, яку очолював старший розвідник. Навіть співробітники однієї бригади знали один одного лише за особистим номером або псевдо – конспірація була досить жорсткою. Члени однієї бригади не знали членів іншої! Сім'я розвідника не мала права знати про істинну діяльність їхнього родича. Кожна бригада мала окрему глибоко законспіровану службову квартиру – «конспіративна квартира - КК», або «кукушка». Наказом НКВС СРСР від 1926 року № 436/100с затверджуються Інструкція і Положення про діяльність секретних (розвідувальних) частин Карного розшуку. Робота секретних агентів-розвідників була прирівняна до бойової служби. Розвідники зашифровувались, мали відповідні документи прикриття, їм заборонялось брати участь у гласних заходах. Розшифрування розвідника через його власну недбалість розглядалось у Револуційному трибуналі і найчастіше каралось смертю. На відміну від юдофобських правил за царських часів, в органах НКВС-ВНК (особливо серед керівної ланки) переважав польсько-литовський, юдейський і латиський етнічний елемент (Ненин А.Е., 1990; Санковская О.М., 2004; Капчинский О.И., 2005).

Централізація всіх каральних органів СРСР під егідою НКВС досягла апогею у 1938 році. Завершилась «чистка» власних кадрів органів і військ. Підвищились вимоги до освітнього рівня і здоров'я кандидатів на службу в органи НКВС СРСР. Наказом НКВС СРСР від 21 грудня 1938 року № 00310 затверджується цілком таємна - № 00134, - «Инструкция об основных критериях при отборе кадров для прохождения службы в органах НКВД СССР». У цьому наказі вперше за радянський період офіційно задокументовані ксенофобні, зокрема – *антисемітські*, вимоги стосовно кандидатів на службу та членів їхніх родин (пп. 6 і 7 Інструкції). Цитуємо мовою оригіналу: «...При медицинском обследовании следует выявлять большие родимые пятна, черного или красноватого, темно-желтого, бурого цвета и, возможно, других оттенков, которые в средние века официально назывались печатью дьявола или меткой ведьмы. Не стоит это путать с обычными маленькими родимыми пятнами, которые есть у каждого человека. Печать дьявола обычно размером больше вишни, со сливу и вплоть до размеров тарелки или самовара.

Бывают также пятна, в размер с чернослив, покрытые пухом. Конечно, не все вырожденцы имеют эти признаки, но, как правило, те, кто их имеет, обычно вырожденцы. Особое внимание обращать на национальное происхождение кандидата. Очень опасными, в социальном плане по своей психогенетической сущности являются люди, произошедшие в результате смешанных браков. Для кадрового отбора в НКВД важно отсекасть, в основном, лиц, у которых присутствует еврейская кровь. Вплоть до пятого колена необходимо интересоваться национальной принадлежностью близких родственников. Были ли в роду евреи?».

Протягом Другої Світової війни органи внутрішніх справ і державної безпеки були неодноразово реорганізовані але підрозділи внутрішньої розвідки залишались у кожному відомстві і вимоги до кандидатів на службу залишались незмінними. Тому протягом багатьох років кадрові апарати і військово-лікарські комісії НКВС-НКГБ-МВС-МГБ користувались вище вказаною Інструкцією практично до кінця 50-х, початку 60-х років.

Після розподілу НКВС СРСР у квітні 1941 року на два комісаріати (НКВС і НКДБ) органи внутрішньої розвідки мали, відповідно, такий вигляд: Третій спецвідділ НКВС СРСР і Друге управління НКДБ СРСР - контррозвідка, боротьба з антирадянськими елементами. Для централізації сил и засобів військової контррозвідки на Фронтах діючої армії і в тилу, на виконання Постанови Ради Народних Комісарів СРСР від 19 квітня 1943 року № 415—138сс Управління особливих відділів НКВС передавались у розпорядження Державного Комітету оборони (ДКО). Цілом таємною – особливої важливості Постановою ДКО від 21 квітня 1943 № 3222 сс/ОВ затверджується Положення «Про Головне управління контррозвідки «СМЕРШ» (Смерть шпигунам) і його органах на місцях. Начальник Головного управління контррозвідки НКО «Смерш» є заступником Народного Комісару Оборони і виконує виключно його розпорядження. У новій структурі передбачені і органи внутрішньої розвідки: 8-й Відділ — оперативно-технічний; 9-й Відділ — обшуки, арешти, установки, зовнішнє спостереження. Головне управління контррозвідки (ГУКР) "Смерш" Наркомату оборони СРСР очолював комісар держбезпеки другого рангу (згодом - генерал-полковник) В.С. Абакумов. Одночасно було створено Управління контррозвідки «Смерш» Наркомату Військово-морського Флоту СРСР (начальник — комісар держбезпеки П.А. Гладков; з 24.07.1943 став генерал-майором берегової служби). 15 травня 1943 року, згідно згаданої Постанови СНК СРСР, для агентурно-оперативного обслуговування прикордонних і внутрішніх військ, міліції та інших військових формувань наказом НКВС СРСР № 00856 був створений Відділ контррозвідки (ВКР) «Смерш» НКВС СРСР (начальник — комісар держбезпеки С.П. Юхимович).

Таким чином, в роки Великої Вітчизняної Війни були три незалежні контррозвідувальні організації з назвами «Смерш».

Друге управління НКДБ 4 травня 1946 року перетворено у Друге Головне управління НКДБ СРСР. Структура оголошена наказом НКДБ СРСР від 16/21 травня 1943 року № 0014: 8-й відділ (охорона дипкорпусу, зовнішнє спостереження); 9-й відділ (застосування опертехніки, оперчекістське обслуговування; 12-й відділ (оперативний). В 1946 році всі Наркомати СРСР перетворені у Міністерства. Таким чином НКВС перетворився на МВС, НКДБ на МДБ. У травні 1946 р. відповідно до постанови Політбюро ЦК ВКП(б) ГУКР "Смерш" увійшло до складу Міністерства держбезпеки СРСР в якості самостійного Третього головного управління (військова контррозвідка). 5 Управління (Оперативне і секретно-політичне), тобто внутрішня розвідка МДБ СРСР, було створено на підставі рішення Політбюро ЦК ВКП (б) від 4 травня 1946 року № П-51/IV. 10 вересня 1949 року оперативні функції були передані Сьомому Управлінню. 6 грудня 1949 Сьомому управлінню були передані, також, функції скасованого Відділу «О» МДБ СРСР - оперативна робота серед духовенства. Структура оголошена наказом МДБ СРСР від 28/29 червня 1946 року № 00261 і наказом МДБ СРСР від 6 грудня 1949 року № 00386: 1-й відділ (агентурні установки); 2-й відділ (зовнішнє спостереження); 3-й відділ

(попередня розробка підозрілих осіб, перевірка повідомлень і сигналів, що надійшли від громадян); 5-й відділ (розшук і розробка авторів і розповсюджувачів антирадянських листівок і анонімок); і Оперативне відділення. Наказом МДБ СРСР від 5 січня 1953 року № 006 1-й і 3-й відділи були виділені зі складу Сьомого Управління і спрямовані на формування ГРУ (Головного розвідувального управління – зовнішня розвідка) МДБ СРСР.

У березні 1953 року МВС СРСР і МДБ СРСР були об'єднані у єдине МВС СРСР. Перше головне управління МВС СРСР - Контррозвідка. Друге головне управління – зовнішня розвідка МВС СРСР. Крім того, наказом МВС СРСР від 29 квітня 1953 року № 00177 на базі Бюро № 2 колишнього МДБ СРСР була створена Спеціальна оперативна група (розшук і затримання іноземних агентів-парашутистів), наказом МВС СРСР від 12 травня 1953 року № 00258 вона була перетворена в 11-й відділ. Четверте Управління - Секретно-політичне. Структура оголошена наказом МВС СРСР від 24 березня 1953 року № 0033. В подальшому структура й найменування неодноразово змінювалися.

Після створення 13.03.1954 р. КДБ СРСР керівництво держави мало дві незалежних, конкуруючих одна з одною, внутрішні розвідки: Сьоме управління КДБ СРСР і Сьоме управління МВС СРСР. Це сприяло отриманню якісної оперативної інформації від незалежних джерел і дозволяло своєчасно попереджувати резонансні злочини. Кадри для них готували 401-а Школа КДБ СРСР (м. Ленінград) і Спеціальні школи міліції (м. Калінін (Тверь), м. Чернівці). Вперше окремо для розвідки органів МВС була розроблена і затверджена Наказом МВС СРСР від 9 травня 1957 року № 0030 «Инструкция по работе аппаратов разведки органов внутренних дел». Інструкція детально розкривала організацію і тактику всіх напрямків розвідувальної діяльності оперативної служби, організаційно-штатні, фінансові і оперативно-технічні питання, медико-психологічні вимоги до кандидатів на службу, шефську роботу з молодим поповненням тощо. Тобто, нарешті реалізувались мрії наших колег-попередників з дореволюційних часів.

Група «А» (легендарна «Альфа» КДБ СРСР) 5-го Відділу (служба охорони дипломатичних представництв) Сьомого Управління КДБ СРСР створена Наказом Голови КДБ СРСР від 29 липня 1974 року № 0089/ОВ. Проте підпорядковувалася безпосередньо й виключно Голові КДБ. Наказом КДБ СРСР від 12 лютого 1979 року № 0023 затверджено Положення про Групу «А» і Табелі належності озброєння, боєприпасів і матеріально-технічного оснащення. Основна функція - боротьба з тероризмом. Чисельність - 30 чол. Наказом Голови КДБ СРСР від 30 червня 1984 року № 0085 сформовано Сьоме відділення групи в Хабаровську зі штатом 21 чол. Наказом Голови КДБ СРСР від 3 березня 1990 року № 0031 створені: 10-а група (Київ), 11-а група (Мінськ), 12-а група (Алма-Ата), 13-а група (Краснодар) і 14-а група (Свердловськ), Сьоме відділення у Хабаровську перетворено в групу. Штат кожної регіональної групи становив 45 чол.

Подальше реформування: Підрозділи Сьомого управління КДБ СРСР, Сьомого, Шостого і Восьмого управлінь МВС СРСР, що були дислоковані на території України, були включені до складу, відповідно, СБ України і МВС України. Сьоме управління КДБ СРСР у Росії перетворено спочатку на Оперативно-пошукове управління (ОПУ) ФСК РФ, а потім на Оперативно-пошукове управління (ОПУ) ФСБ РФ. Група «А» 5-го Відділу Сьомого управління колишнього КДБ СРСР у серпні 1991 року передана Управлінню охорони при апараті Президента РФ.

Заклучення і висновки. Таким чином, проаналізовано в хронологічному аспекті медико-психологічні вимоги до якісного складу офіцерів негласного апарату залежно від структурних перетворень внутрішньої розвідки органів МВС-КДБ, проілюстровані нормативні документи щодо аналогічних перетворень органів політичного розшуку дореволюційної Росії. Зрозуміло, що структурні зміни впливали на зміну функцій апарату розвідки в цілому і на функціональні

обов'язки конкретних співробітників. Це викликало певного напруження адаптаційних механізмів кожного розвідника в нових умовах службової і позаслужбової діяльності, що вимагало розробки більш досконалих нормативних документів, адекватно регламентуючих медико-психологічні вимоги до кандидатів на службу. Критична оцінка попереднього досвіду дозволить, на наш погляд, розробити єдині, реально і науково-обґрунтовані критерії (кадрового, медичного, психолого-психіатричного, психофізіологічного, соціального та ін.) відбору, добору і супроводження особового складу розвідки. Структурно і функціонально об'єднати, нарешті, медико-психологічний напрямок з оперативно-психологічним. Якщо питання медичного добору детально викладені і нормативно регламентовані, то проблеми оперативно-психологічного забезпечення саме у підрозділах внутрішньої розвідки так і не розв'язані дотепер. Такими спеціальними завданнями оперативної психології стосовно апаратів розвідки вважаємо: вивчення закономірностей впливу психічних явищ суб'єктів негласної оперативної розробки на ефективність їхньої діяльності; вивчення закономірностей впливу негласної оперативної роботи на нервово-психічне здоров'я конкретного співробітника; вивчення закономірностей спілкування суб'єктів і об'єктів негласної ОРД; дослідження особистості об'єктів негласної ОРД, створення на них профілів оперативно-психологічної типології; вивчення закономірностей спілкування співробітників негласних оперативних служб із співробітниками інших (гласних) оперативних служб і неоперативних підрозділів; розробка програм добору суб'єктів негласної ОРД; розробка психологічних засад навчання і виховання офіцерів негласного апарату, а також навчання і виховання об'єктів негласної ОРД; розробка оперативно-психологічних засад організації і тактики негласної ОРД залежно від напрямку; надання консультативної допомоги керівництву апарату розвідки у розробці ефективних тактико-психологічних дій під час прийняття управлінських рішень тощо. Зрозуміло, що вичерпного переліку завдань немає. З розвитком ОРД паралельно уточнюватимуться і завдання до оперативної психології, якісні психолого-психіатричні вимоги до безпосередніх виконавців негласної діяльності – офіцерів внутрішньої розвідки.

Література:

1. Антонов В.С., Карпов В.Н. (2003) Тайные информаторы Кремля-2. С них начиналась разведка.- М.: ОЛМА-ПРЕСС. Образование.- 415 с.
2. Архивы центральных органов политического розыска России XIX – XX веков (Третье Отделение собственной Его Императорского Величества канцелярии и Департамента Полиции МВД) // Сидорова М.В. – диссертация на соискание учёной степени канд. истор. наук.- М., 1993.- 132 с.
3. Бережков В.И. (1998) Питерские прокураторы. Руководители ВЧК-МГБ. 1918-1954.- СПб.: Русско-Балтийский информационный центр БЛИЦ.- 280 с.
4. Беспалов Н. (1925) Исповедь агента ГПУ.- Прага.: Изд-во Воли России.- 200 с.
5. Боева Л.А. (2003) Деятельность ВЧК-ОГПУ по формированию лояльности граждан политическому режиму (1921-1924 гг.).- М.: Компания «Спутник+».- 151с.
6. Бонч-Бруевич В.Д. (1927) Как организовывалась ВЧК // Огонек.- № 3.- С. 4-5.
7. Борман А.А. (1991) Москва — 1918 (из записок секретного агента в Кремле) // Русское прошлое.- Кн. 1.- Л.- С. 115-149.
8. Велидов А.С. (1990) Домыслы и факты о деятельности ВЧК // Военно-исторический журнал.- № 4.- С. 85-95.
9. Воронцов С.А. (1998) Правоохранительные органы. Спецслужбы. История и современность.- Ростов-на-Дону: Феникс.- 704 с.
10. Всероссийская перепись членов РКП 1922 года: Национальный состав членов партии.- Вып. 5.- М.: Красная новь., 1924.- 98 с.
11. ВЧК-ГПУ. Документы и материалы.- М.: Изд-во гуманитарной лит-ры, 1995.- 272 с.
12. ВЧК уполномочена сообщить.- Жуковский, М.: Кучково поле, 2004.- 312 с.

13. Государственный архив Российской Федерации (ГАРФ). Ф. 102: Департамент полиции МВД. Именной каталог «Центральный справочный алфавит». Ф. 130: Совнарком РСФСР Оп. 2. Д. 103; Оп. 5. Д. 89. Ф. 374: Рабкрин. Оп. 23. Д. 71 (анкеты сотрудников РКИ). Ф. 393: НКВД РСФСР. Ф. 3524: Комиссия по проверке служащих и сотрудников сов. учреждений при ВЦИК. Оп. 2 (личные дела сотрудников). Д. 59, 338, 764.
14. Дикий А. (1994) Евреи в России и в СССР. Исторический очерк.- Новосибирск: Благовест.- 528 с.
15. Драма российской истории: большевики и революция.- М.: Новый хронограф, 2002.- 449 с.
16. Зданович А. (1999) Генрих Ягода в Особом отделе ВЧК // Диалог.- № 2.- С. 57-59.
17. Зданович А.А. (2004) «Латышское дело» // Военно-исторический журнал.- № 3.- С. 25-32.
18. Зданович А.А. (2004) Отечественная контрразведка (1914-1920): Организационное строительство.- М.: Изд-во «Крафт+».- 240 с.
19. Зданович А.А. (2002) Свои и чужие интриги разведки.- М.: ОЛМА-ПРЕСС, ЗАО «Масс Информ Медиа».- 320 с.
20. Измозик В.С. (1995) Глаза и уши режима. Государственный политический контроль за населением Советской России в 1918-1928 годах.- СПб.: Изд-во Санкт-Петербургского университета экономики и финансов.- 164 с.
21. Инструкция инспектору секретной полиции Российской Империи от 29.01.1883 года.- ЦГА РФ.- ф. 102.- 3 д-во 1882.- д. 977.- Л. 11 – 12.
22. Инструкция филерам Летучего отряда и филерам розыскных и охранных отделений Российской Империи от 31.10.1902.- ЦГА РФ.- ф. 102.00.1902.- д. 825.- Л. 114 – 115.
23. Инструкция начальникам охранных отделений по организации наружного наблюдения.- ЦГА РФ.- ф. 102.- оп. 260.- д. 259.- Л. 71 – 73.
24. Инструкция о работе с секретными сотрудниками (СекСот) // Тайны политического сыска.- СПб, 1992.- С. 2 – 15.
25. Инструкция по организации и ведению внутреннего секретного наблюдения от 10.02.1907 года // Из глубины времён.- М., 1992.- № 1.- С. 71 – 73.
26. Инструкция по организации секретной агентуры в учреждениях уголовного розыска Республики от 02.11.1921.- Архив библиотеки ВНИИ МВД РФ.- Копия № 487 от 12.03.1963.
27. Инструкция по работе аппаратов разведки органов МВД СССР, организации и тактике, примерных штатах, структуре и подборе кандидатов. Объявлена Приказом МВД СССР от 9 мая 1957 года № 0030.- ЦГА РФ.- ф. 9401.- ед.хр. 1471.- оп. 1.- С. 316 – 359.
28. История государственного управления в России (X-XXI вв.): Хрестоматия.- М., 2003.- С. 374–377.
29. История советских органов государственной безопасности.- М.: ВШ КГБ, 1977.
30. К 20-летию ВЧК-ОГПУ-НКВД.- М., 1937.
31. Катчинский О.И. (2005) ВЧК: организационная структура и кадровый состав 1917-1922 гг. Диссертация к.и.н.- Москва.- 276 с.
32. Колпакиди А.И., Серяков М.Л. Щит и меч. Руководители органов государственной безопасности Московской Руси, Российской империи, Советского Союза и Российской Федерации.- СПб.: Нева; М.: Олма-Пресс Образование, 2002.- 736 с.
33. Кричевский Л.Ю. (1999) Евреи в аппарате ВЧК-ОГПУ в 20-е годы / Евреи и русская революция. Материалы и исследования.- М.: Иерусалим; Гешарим.- С. 320-350.
34. Красная книга ВЧК.- М.: Политиздат.- Т. 1., 1989.- 415 с.; Т. 2., 1990.- 640 с.
35. Леонов С.В. (2000) Реорганизация ВЧК в ГПУ // Исторические чтения на Лубянке. 1999 год. Отечественные спецслужбы в 1920-1930-х годах.- М., Великий Новгород.- С. 36-42.
36. Лубянка. Сталин и ВЧК-ГПУ-ОГПУ-НКВД. Архив Сталина. Документы высших органов государственной власти. Январь 1922 - декабрь 1936.- М.: МФД., 2003.- 912 с.
37. Материалы по статистике личного состава РКП.- М., 1921.- 112 с.

38. Макаревич Э. (1998) Профессиональная хватка ВЧК или история о том, как бывший начальник отдельного корпуса жандармов генерал Джунковский помог чекистам организовать работу // Диалог.- № 2.- С. 87-92.

39. МЧК. Из истории Московской чрезвычайной комиссии. Сборник документов (1918-1921 гг.).- М.: Московский рабочий, 1978.- 320 с.

40. На защите революции: Из истории Всеукраинской ЧК. 1917-1922 гг.: Сборник документов и материалов.- Киев, 1971.- 273 с.

41. Организация чрезвычайных комиссий. Постановления Всероссийского съезда чрезвычайных комиссий в Москве. Июнь 1918.- Пермь., 1918.- 64 с.

42. Отчет ВЧК за четыре года ее деятельности. Организационная часть.- М.: Издание ВЧК, 1922.- 289 с.

43. От ЧК до ФСБ. 1918-1998: Сб. документов и материалов по истории государственной безопасности Тверского края.- Тверь, 1998.- 384 с.

44. 1-й Всероссийский съезд особых отделов фронтов и армий 22-25 декабря 1919. Краткий отчет.- М., 1920.- 68 с.

45. Памятка служащим уголовного розыска на железных дорогах Республики 1919 года.- ЦГА РФ.- ф. 393.- оп. 16.- д. 16.- Л. 7.

46. Положение об устройстве секретной полиции в Российской Империи от 03.12.1882 года // Перегудова З.И. Политический сыск России.- М.: РОСПЭЖ, 2000.

47. Положение об охранных отделениях Российской Империи от 09.02.1907 года.- ЦГА РФ.- ф. 102.- оп. 262.- д. 23.- Л. 1 – 5.

48. Правда для служебного пользования. Из документов личного архива Ф. Дзержинского // Неизвестная Россия. XX век.- М.: Историческое наследие, 1992.- С. 28-54.

49. Проблеми військової охорони здоров'я // Збірник наукових праць Української військово-медичної академії.- Київ: УВМА, 2013.- Випуск № 34.- інв. № 532.- С. 137 - 150

50. Санковская О.М. (2004) Формирование кадров Всероссийской чрезвычайной комиссии, 1917-1922 гг. Автореф. дисс. к.и.н.- Архангельск.- 22 с.

51. Сборник важнейших приказов и распоряжений ВЧК. 1917-18-19 гг.- М.: Издание ВЧК. Б.г.и.- 54 с.

52. Сборник приказов и распоряжений ВЧК при Совнарком: с 1 января по 1 июля 1920.- М.: Издание ВЧК, 1920.- 190 с.

53. «Совершенно секретно»: Лубянка Сталину о положении в стране (1922 - 1934 гг.).- Т. 1., 1922-1923 г.- Ч. 1-2.- М.: ИРИ РАН, 2001.- 1103 с.

54. Циркулярные письма ВЧК №№ 4-6. 1920.- М.: Издание ВЧК. Б.г.и.

55. Шульгин В.В. (1992) Что нам в них не нравится: Об антисемитизме в России.- СПб.: «Хорс».- 286 с.

7.

8.

9.

ВПЛИВ КАТАСТРОФ І ВІЙН НА ПСИХІЧНЕ ЗДОРОВ'Я ОСОБИСТОСТІ ТА СУСПІЛЬСТВА. ПОВІДОМЛЕННЯ П'ЯТЕ: ПЕРЕТВОРЕННЯ ІНДИВІДУАЛЬНОЇ ОПЕРАТИВНО-БОЙОВОЇ ПСИХІЧНОЇ ТРАВМИ НА КОЛЕКТИВНУ СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНУ, СОЦІАЛЬНО-КУЛЬТУРНУ

¹⁰Демчук О.В., ⁷Золотарьова О.А., ⁴Ковалик О.О., ⁵Ковалик Т.І., ⁶Крупський Б.О., ²Морозов О.М., ²Морозова Т.Р., ⁸Романенко Ю.П., ¹Сергієнко А.В., ³Сергієнко Т.А.,
¹Трінька І.С., ⁹Шаманова І.Д.

¹Всеукраїнська Асоціація «Афганці Чорнобиля»;

¹Українська військово-медична академія;

²Національна академія СБ України;

³Департамент контррозвідки СБ України;

⁴П'ята служба Головного управління розвідки МО України;

⁵Український католицький університет;

⁶Київська міська спілка ветеранів АТО;

⁷Міністерство внутрішніх справ України;

⁸Військово-медичне управління Прикордонної служби України;

⁹Національна академія внутрішніх справ України; ¹⁰Служба «М» СБ України.

THE INFLUENCE OF CATASTROPHY AND WAR ON MENTAL HEALTH OF PERSONALITY AND SOCIETY. FIFTH REPORT: TRANSFORMATION OF INDIVIDUAL OPERATIVE-COMBAT MENTAL TRAUMA ON COLLECTIVE SOCIO-PSYCHOLOGICAL, SOCIAL-CULTURAL TRAUMA

Demchuk O.V., Zolotariova O.A., Kovalyk O.I., Kovalyk T.I., Krupskiy B.O., Morozov O.M., Morozova T.R., Romanenko Yu. P., Sergiienko A.V., Sergiienko T.A., Trinko I.S., Shamanova I.D.

Abstract. This work is based on long term studies of nervous and mental state changes of Ministry of Internal Affairs (MIA) and KGB USSR, Soviet Army and Soviet Navy authorities and troop personnel official and strategic operations on such extremel and dangerous conditions as: clearing the aftermaths of the Chornobyl' accident; rescue-work at the Georgia flood, Kyrgyzstan and Armenian disaster earthquake; hostilities at A-100 object, Tajykystan, Chechnya, ATO and hybrid war in Ukraine, other local conflicts, other accident and dangerous conditions.

Results:

- The transformation of an individual combat traumatic trauma into a collective socio-psychological and socio-cultural trauma is a catalyst for the formation of a social-combatant
- Social-combatant actively supports and heroises the aggressive militaristic policy of the military-political leadership of his country in the constant search for an external and internal enemy
- If the stratum of war veterans (combatants) becomes significant (more than 1% of the population), a specific community-combatant can be formed in any country
- If the community-combatant together with their family members will make up about 10% of the population, a humanitarian catastrophe may be due to the unconscious influence of this stratum on the close environment and society

Keywords: psychiatry of accident & extreme situations, operative (operative-combat) mental trauma, operative (professional) longevity, safety & psychoprophilactic of person, correction of a condition.

Вступ

Практично протягом всього ХХ століття воєнна доля України була волею-неволею пов'язана з воєнною долею Росії. Імперські агресивно-мілітаристські прагнення «руського

мира» не стали винятком і в XXI столітті: війна в Сирії, анексія Криму, гібридна війна на Південному Сході України. Впливу психотравмуючих факторів бойових дій зазнають не тільки протиборчі сторони, але і широкий загал цивільного населення. Можна констатувати, що індивідуальна психічна травма поступово трансформується в колективну психічну, соціально-культурну травму. Значний прошарок воїнів-ветеранів (комбатантів) через несвідомий вплив на оточення і спільноту може сформувати специфічне суспільство- «комбатант».

Війна і участь в ній надають безумовний вплив на свідомість, піддаючи його серйозним якісним змінам. На дану обставину звертали увагу не тільки фахівці (військові, медики, психологи та ін.). А й письменники, які загострено сприймають дійсність, в тому числі ті, хто мали безпосередній бойовий досвід: Лев Толстой, Ерх Марія Ремарк, Ернст Хемінгуей, Антуан де Сент-Екзюпері, Костянтин Симонов і ін. Після Великої Вітчизняної війни склалася ціла плеяда письменників-фронтовиків, головною темою творчості яких стала пережита ними війна.

Діапазон впливу факторів війни на людську психіку виявляється надзвичайно широким. Проблема «виходу з війни» не менш складна, ніж проблема «входження» в неї. Вона охоплює різноманітний спектр психологічних явищ, які коливаються від яскраво виражених, патологічних форм до зовні малопомітних, прихованих, пролонгованих, як би «відставлених» в часі реакцій.

Таким чином, виходячи з величезної ролі духовних явищ у війнах минулого і поточного століть, а також впливу психології учасників цих подій на післявоєнне життя громадянського суспільства, актуальність цілого комплексу проблем, пов'язаних з психологією учасників воєн, має не тільки академічний інтерес, а й нагальну практичну значимість. Особливо з огляду на сучасну ситуацію і входження в мирне життя цілих поколінь, які брали участь в «малих» війнах - починаючи з Афганської, Чеченської, війни в Сирії і теперішньої гібридної війни на Південному Сході України.

Виклад основного матеріалу

Аналітико-хронологічний нарис.

Вся людська історія може бути поділена на дві частини - війну і мир. Ці два полярних стани, в яких знаходиться будь-яке суспільство в своєму розвитку і відносно із зовнішнім оточенням. Надії і прогнози на те, що з прогресом цивілізації країни конфліктні, руйнівні форми взаємовідносин і війни, поступово зйдуть нанівець, не виправдалися. В останні століття проявилася тенденція не тільки почастишення воєн, але і багаторазового зростання масштабу охоплених ними територій і людських мас, збільшення числа країн і народів, кількості жертв і величини збитку. XX століття фактично стало апогеєм людської войовничості та еволюції війни як особливого суспільно-політичного явища. У XX столітті війни в своєму розвитку досягли ступеню світових воєн, охоплюючи більшість держав і населення світу, величезні сухопутні, морські і повітряні простори» (В. Серебрянніков, 1997).

Відносно тенденцій війни і миру Росія розвивалася в руслі загальносвітових закономірностей. Протягом усієї своєї історії вона пережила чимало воєн. Найважчими і кровопролитними виявилися сутички саме новітнього часу: дві світові війни (1914-1918 і 1939-1945 рр.). Обидві були названі сучасниками Великими і Вітчизняними. Але і «довоєнний», і особливо «міжвоєнний» (до 1941 р) періоди для Росії були насичені величезною кількістю великих і малих збройних конфліктів (російсько-японська війна 1904-1905 рр., Громадянська війна 1918-1922 рр., боротьба з басмачеством в Туркестані в 1923-1931 рр., радянсько-китайський конфлікт 1929 р., надання військової допомоги Іспанській республіці в 1936-1939 рр. і Китаю в 1937-1939 рр., конфлікти з Японією в районі озера Хасан в 1938 р і біля річки Халхін-Гол в 1939 р, окупаційний похід до Прибалтики, Західної України і Західної Білорусії в 1939-1940 рр., радянсько-фінляндська «зимова» війна 1939-1940 рр.).

Стан «зведеного курка» неминуче позначився на всіх сферах суспільного життя, сильно відбився в народній свідомості, наклавши відбиток на долю кількох поколінь. Внутрішня готовність до війни, очікування нової війни, як швидкої і неминучої, виховувалися і в підростаючих поколіннях, народжених у міжвоєнний період. А участь армії в ряді локальних

конфліктів ще сильніше живила цей загальний настрій. Так психологія всього суспільства поступово перетворювалася в психологію комбатанта - як реального, так і потенційного.

Велика Вітчизняна війна 1941-1945 рр. пропустила через свої армії і фронти багатомільйонні маси людей, довела цей процес до логічного завершення, перенісши психологічний тип особистості, сформований в екстремальній фронтовій обстановці, в громадянське суспільство, на багато років перетворивши його в домінуючий. Цьому сприяла і нагнітається в післявоєнному світі ситуація «холодної війни».

Хоча країна в цілому поступово перейшла на «мирні рейки», для Радянської Армії період після закінчення Другої світової війни не виявився «мирним». Окремі її підрозділи і частини, військові радники і фахівці, брали участь у війні в Кореї 1950-1953 рр., В цілому ряді локальних воєн і військових конфліктів в країнах Азії, Близького Сходу і Африки (Алжир, Єгипет, Ємен, В'єтнам, Сирія, Ангола, Мозамбік, Ефіопія та ін.), події в Угорщині 1956 року і Чехословаччини 1968 року, в прикордонних конфліктах на Далекому Сході (о. Даманський) і в Казахстані (сопка Кам'яна) в 1969 році.

У липні 1978 року, тобто практично відразу після «квітневої» революції, в кожному провінцію Демократичної республіки Афганістан прибули під оперативним прикриттям «радників» з культури, спорту, сільського господарства і т.п., бійці оперативно-бойового розвідувального загону МВС СРСР «Кобальт», відомості про існування та діяльність якого були строго засекречені до 2011 року. Про цей загін не було згадки навіть в ювілейному альманасі 2002 року до 200-річчя органів МВС Росії (Трінька І.С., Нечипоренко В.В., Романенко Ю.П., Сергієнко А.В., Сергієнко Т.А., 2013)

25 грудня 1979 р. Військово-політичне керівництво СРСР ухвалило рішення про введення військ в Афганістан: в затяжну дев'ятирічну війну на чужій території. Ця сумна і ганебна сторінка історії закінчилася в лютому 1989 р. повним виведенням «обмеженого контингенту».

В кінці «перебудови» і особливо після розпаду СРСР спалахнули десятки озброєних конфліктів на території колишніх союзних республік, - конфліктів, в які виявилися залучені різні формування і структури колишньої єдиної армії єдиної держави. Війна у всіх своїх проявах стала способом життя сотень тисяч людей, що називалися раніше радянським народом, безліч «гарячих точок» все ще палахкотять або тліють на пострадянському просторі. Росія вступила у війну (причому в найстрашнішу - громадянську), і ніхто не знає, як з неї вийти. Бо війна, що стала звичкою кількох поколінь, продовжує існувати - в психології, в свідомості, в душі - і після того, як вона формально закінчена.

Відбувалася і відбувається поетапна мілітаризація суспільної свідомості, коли в ході великих і малих збройних конфліктів в громадянське середовище проникали характерні риси соціально-психологічного і морального феномена - комбатант, «людина, яка воює». Психологія «людини з рушницею» виявилася переважною й у мирному житті, вирішальним чином вплинувши на весь хід її історії.

Існує безліч класифікацій війни за різними підставами. Залежно від характеру ведення війни американський соціолог К. Райт виділяє п'ять типів воєн: 1) тваринну, 2) примітивну, 3) цивілізовану, 4) сучасну і 5) новітню (Wright, 1942).

Ця змішана класифікація, включає в себе як змістовні елементи (цілі, обґрунтування війни), так і технологічні чинники, що впливають на стратегію і тактику воєн. До сучасних К. Райт відносить війни з використанням порохової артилерії, що з'явилася ще в XV ст., а новітні пов'язує з появою ядерної зброї, реактивної авіації і балістичних ракет. Війни, в яких брала участь Росія в XX столітті, за цією класифікацією всі належать до сучасних або новітніх (хоча Росія, володіючи ядерною зброєю в другій половині століття, жодного разу її не застосовувала, а реактивна авіація використовувалася тільки в одній - «напівофіційній» Афганській війні).

З технологічної точки зору можливі і більш детальні класифікації воєн. Наприклад, розподіл збройних конфліктів на епоху до вогнепальної зброї, епоху поширення ружейно-артилерійських засобів ведення війни, застосування хімічної зброї, авіації і бронетехніки, реактивного, бактеріологічного, ядерного і інших видів озброєння. Практично кожна війна

відноситься не до абстрактної «чистої» категорії за такою класифікацією, а до різноманітних змішаних типів.

Остання в радянській історії напівофіційна Афганська війна 1979-1989 рр. відноситься до категорії локальних воєн, хоча і найтриваліша для Росії (СРСР) в XX столітті. Офіційним мотивом її була допомога союзнику - революційному афганському уряду проти внутрішнього контрреволюційного опору. Вона велася на чужій, афганській території, але не мала ні чітко окресленого театру військових дій, ні чітко визначеного супротивника. Це була партизанська війна численних, часто не пов'язаних один з одним збройних повстанських формувань, підтримуваних з-за кордону (Пакистаном, Іраном, США та іншими країнами).

Союзником радянських військ був лише офіційний афганський уряд в Кабулі і його війська. За характером ведення бойових дій це була мобільна війна з опорою на військові бази і пункти постійної дислокації, розміщені в різних районах країни. У бойових діях брали участь усі роди сухопутних збройних сил і авіації. Всього за 9 років війни в складі радянських військ на території Афганістану знаходилося 620 тис. військовослужбовців, загальні втрати особового складу за цей період досягли 484 тис., з них безповоротні - близько 14,5 тис. чол. (Локальные войны: история и современность, 1981).

Незважаючи на те, що в ході бойових дій СРСР зовсім не зазнав поразки, він не міг виграти в широкомасштабної повстанської війни, перемога в якій регулярних військ в принципі неможлива. Підсумки цієї війни можна розглядати не як військову, а як політичну поразку, з огляду на те, що радянське керівництво не тільки змушене було з політичних мотивів вивести свої війська з Афганістану, а й припустило грубу стратегічну помилку, повністю кинувши напризволяще свого недавнього союзника - революційний уряд Наджибулли, що мав досить міцні позиції і скромні фінансові та матеріально-технічні потреби для утримання влади. Результатом стало його повалення, розв'язання ще більш кривавої громадянської війни в Афганістані та зростання впливу ісламських фундаменталістських сил. Несприятливий для СРСР результат Афганської війни багато в чому став стимулом або непрямую загрозою для розпалювання внутрішніх плеєнних, міжетнічних і релігійних конфліктів в прикордонних з Афганістаном середньоазіатських республіках, особливо в Таджикистані.

Радянсько-афганський конфлікт у військовій історії XX століття займає особливе місце. Це війна, яка велася виключно на чужій території, силами армійського «обмеженого контингенту». Вона відноситься до категорії «малих війн», проте виявилася найтривалішою, а за своїми наслідками для країни - просто катастрофічною. На відміну від воєн з європейським противником, вона велася з представниками якісно іншої - мусульманської - культури, що багато в чому зумовило її психологічну специфіку.

Коротка характеристика основних російських воєн XX століття надає уявлення про специфічний комплекс їх причин, мотивів, умов виникнення і перебігу, територіальних і кількісних масштабів, підсумків і наслідків. Календарний час, який зайняли ці війни, можна порівняти за своєю тривалості з відносно «мирними» періодами. Фактично світ для Росії і її армії в XX столітті можна розглядати тільки як низку міжвоєнних перепочинків. Однак повномасштабними війнами «конфліктна і агресивна історія» Росії в XX і поточному століттях зовсім не обмежується. Приклад цього - активна участь у війні в Сирії, анексія Криму та розв'язання гібридної війни на Південному Сході України.

Психологія комбатантів та посттравматичний синдром

Соціально-психологічні наслідки війни вивчалися військовими психологами ще на початку XX століття. «Гострі враження або тривале перебування в умовах інтенсивної небезпеки так міцно деформують психіку у деяких бійців, що їх психічна опірність не витримує, і вони стають не бійцями, а пацієнтами психіатричних лікувальних закладів. За час російсько-японської війни 1904-1905 рр. психічно ненормальних, які не мали травматичних пошкоджень, які пройшли через Харбінський психіатричний госпіталь, було близько 3000 чоловік» (Нечипоренко, 1997; Аляпкин, 1992; Бехтерев, 1914/1915; Дрейлинг, 1997; Медико-психологічні і психіатричні аспекти медицини катастроф // Експериментальна і клінічна медицина.- Харків, 2000; Осіпова, 1934; Рудой И.С., Сергиенко, 1990; Flaherty, Sikorski, Klos,

Vus, 2018). Середні втрати в зв'язку з психічними розладами в період російсько-японської війни склали 2-3 випадки на 1000 осіб, а в Першу світову війну показник «психічних бойових втрат» становив уже 6-10 випадків на 1000 осіб [Снедков, 1997; Шарапов, 1991; Трінька І.С., Нечипоренко В.В., Романенко Ю.П., Сергієнко А.В., Сергієнко Т.А., 2013).

Протягом усього ХХ століття простежувалася тенденція до наростання психогенних розладів військовослужбовців в кожному новому збройному конфлікті. Так, за даними американських вчених, в період Другої світової війни кількість психічних розладів у солдатів зросла в порівнянні з Першою світовою війною на 300%. Причому загальна кількість звільнених від служби в зв'язку з психічними розладами перевищувала кількість нового поповнення. Згідно з підрахунками зарубіжних фахівців, з усіх солдатів, які безпосередньо брали участь в бойових діях, 38% мали різні психічні розлади.

Тільки в американській армії з цієї причини були виведені з ладу 504 тис. військовослужбовців, а близько 1 млн. 400 тис. мали різні психічні порушення, що не дозволяли їм брати участь в бойових діях. Під час локальних воєн в Кореї і В'єтнамі психогенні втрати в армії США становили 24-28% від чисельності особового складу, що брав безпосередню участь в бойових діях (Особиста безпека людини: вплив катастроф і воєн на психічне здоров'я особистості і суспільства / Проблеми військової охорони здоров'я // Збірник наукових праць Української військово-медичної академії.- Київ: УВМА, 2005; Крамаренко Г.И., Рудой И.С., Сергієнко А.В., 1990; Литвинцев С.В., 1994; Литвинцев С.В., Нечипоренко В.В., Снедков Е.В., 1995; Медико-психологічні і психіатричні аспекти медицини катастроф // Експериментальна і клінічна медицина.- Харків, 2000; Осіпова, 1934; Рудой И.С., Сергієнко А.В., 1990).

Аналогічних даних з психогенних втрат вітчизняної армії в період двох світових воєн у відкритих джерелах дуже мало (Рудой И.С., Сергієнко А.В., 1990). Навіть у вузькоспеціальних публікаціях з військової психології і психіатрії посилаються частіше на розрахунки зарубіжних колег по арміям інших держав. Причин цього кілька. По-перше, після 1917 р. всі питання, пов'язані з морально-психологічної сферою, були вкрай ідеологізовані. При цьому досвід російської армії в Першій світовій війні практично ігнорувався, а всі проблеми, що стосуються морально-психологічного стану Червоної армії, а потім і Радянської армії, опинилися у власності не військових фахівців, а представників партійно-політичних структур. З іншого боку, виходячи з реальної клінічної практики, радянські військові медики продовжували вести спостереження в цій області, але зібрані ними дані, як правило, виявлялися засекречені, до них допускалося дуже вузьке коло фахівців. А для «цивільних» дослідників вони і сьогодні продовжують залишатися, на жаль, недоступними (Особиста безпека людини: вплив катастроф і воєн на психічне здоров'я особистості і суспільства / Проблеми військової охорони здоров'я // Збірник наукових праць Української військово-медичної академії.- Київ: УВМА, 2005).

Світовий досвід в області вивчення військової психопатології свідчить про те, що інтерес до неї за кордоном довгий час також був незначним і виріс лише в середині ХХ століття. Це пов'язано, в першу чергу, з масштабним проявом даної проблеми саме в сучасних війнах, де надзвичайно посилюється техногенний фактор, що пред'являє до психіки людини непомірні вимоги. Так, в армії США дана проблема стала активно вивчатися лише в ході і особливо після закінчення в'єтнамської війни, коли вперше були описані посттравматичні стресові розлади (ПТСР). Крім того, позначився, ймовірно, рівень самих наук, які досліджують людську психіку: найбільш інтенсивний розвиток вони отримали в другій половині ХХ століття.

Тенденція психогенних розладів в російській армії за експертними оцінками військових медиків і провідних фахівців в області клінічної психіатрії аналогічна загальносвітовим. На неї накладає відбиток сучасна специфіка, пов'язана з важкою суспільно-політичною та економічною ситуацією: розпад СРСР, криза соціальних цінностей, важке становище армії як відображення загальної кризової ситуації, падіння матеріального рівня життя і побутова невлаштованість, в тому числі офіцерського складу, невпевненість в завтрашньому дні, криміногенна ситуація, в тому числі і у військах. Це є наслідком низки факторів - падіння престижу військової служби, наявність численних «гарячих точок» на пострадянському просторі і т.д. Всі ці психотравмуючі впливи неминуче ведуть до збільшення

числа психічних розладів серед військовослужбовців, що особливо позначається в бойовій обстановці.

За даними провідних військових психіатрів, які спеціально вивчали частоту і структуру санітарних втрат при збройних конфліктах і локальних війнах, «останнім часом істотно змінилися втрати психіатричного профілю в бік збільшення числа розладів межового рівня» [Нечипоренко В.В., 1997; Александровский Ю.А., 1997; Аляпкин С.Ф., 1992; Богай Л.И., Сергиенко А.В., Федосеев Ю.Г., 1990; Галдецька І.Д., Золотарьова О.А., Крупська О.О., Олексюк Т.В., Романенко Ю.П., Сергієнко А.В., Сергієнко Т.А., Трінька І.С., Шведін Р.М., 2013; Рудой И.С., Сергиенко А.В., 1990).

Набагато більш масштабними є пом'якшені і «відставлені» наслідки війни, що впливають не тільки на психо-фізичне здоров'я військовослужбовців, але і на їх психологічну врівноваженість, світогляд, стабільність ціннісних орієнтацій і т.д. В даний час військові медики все частіше використовують такі нетрадиційні термінологічні позначення, що відображають, проте, клінічну реальність, як «бойова психічна травма», «бойове стомлення», психологічні стресові реакції, а також «в'єтнамський», «афганський», «чеченський» синдроми та інші.

За їх даними, в структурі психічної патології серед військовослужбовців строкової служби, які брали участь у бойових діях під час локальних воєн в Афганістані, Карабасі, Абхазії, Таджикистані, Чечні, психогенні розлади досягають 70%. У офіцерів і прапорщиків вони дещо менше. У 15-20% військовослужбовців, які пройшли через ці збройні конфлікти, за даними головного психіатра Міністерства Оборони РФ В.В. Нечипоренка (1995), є «хронічні посттравматичні стани», викликані стресом (Нечипоренко В.В., 1997; Александровский Ю.А., 1997; Аляпкин С.Ф., 1992; Богай Л.И., Сергиенко А.В., Федосеев Ю.Г., 1990; Галдецька І.Д., Золотарьова О.А., Крупська О.О., Олексюк Т.В., Романенко Ю.П., Сергієнко А.В., Сергієнко Т.А., Трінька І.С., Шведін Р.М., 2013).

Армійське життя вимагає підпорядкування військової дисципліни, беззаперечного виконання наказів, що, безумовно, є придушенням волі солдата. Умови війни, зберігаючи дисципліну як необхідну основу армії, виробляють такі якості, як ініціативність, винахідливість, кмітливість, здатність приймати самостійні рішення в складній ситуації (на своєму, «окопному» рівні), - без цього просто не вижити в екстремальних обставинах. Таким чином, з одного боку, виховується виконавець, який звик до підпорядкування і чіткого розпорядку, до казенного забезпечення всім необхідним, за відсутності яких він відчуває себе розгубленим і в якійсь мірі безпорадним. Наприклад, при масових повоєнних демобілізаціях, що проходять зазвичай у важких умовах розрухи, опинившись викинутим в незвичне «цивільне» середовище.

З іншого боку, формується сильний, незалежний характер, вольова особистість, здатна приймати рішення, незалежні від авторитетів, керуючись реальною обстановкою і власним бойовим досвідом, звикнувши виходити зі свого індивідуального вибору і усвідомивши свою особливості і значущість. Такі люди опиняються «незручними» для будь-якого начальства в мирній обстановці.

Вельми наочно проявилася ця закономірність після закінчення Великої Вітчизняної війни, в умовах сталінської системи.

Недарма Сталін і його пропагандистська машина так обрушилися на повоєнне покоління - покоління переможців» (Шарапов, 1991).

Суперечливість впливу специфічних умов війни на психологію її учасників позначається протягом тривалого періоду після її закінчення. Війна накладає відбиток на свідомість і, відповідно, поведінку людей, які брали безпосередню участь у збройній боротьбі, на все їх подальше життя. Життєвий досвід тих, хто пройшов війну, складний, суперечливий, жорстокий.

Повоєнне суспільство ставиться до своїх недавніх захисників з нерозумінням і побоюванням. У цьому полягає одна з найважливіших причин такого явища, як посттравматичний синдром і, як наслідок - різного роду конфлікти з «новим середовищем»

(психологічні, соціальні і навіть політичні), коли люди, які повернулися з війни, не можуть стати «такими, як усі», прийняти інші «правила гри», від яких вже відвикли. А після всього пережитого вважають такі правила життя безглуздими і неприйнятними.

В таких обставинах найбільш помітними проявами специфічного впливу війни на психологію її учасників є «фронтний максималізм», синдром силових методів і спроб їх застосування (особливо на перших порах) в конфліктних ситуаціях мирного часу.

Актуальним постає питання адаптації до нових умов, перебудови психіки «на мирний лад». На війні і, перш за все, на фронті все ясно і прозоро: хто ворог і що з ним потрібно робити. Швидка реакція виявляється запорукою власного порятунку: якщо не вистрілити першим, вб'ють тебе. Після такої фронтної «ясності» конфлікти мирного часу, коли «противник» формально таким не є і застосування до нього звичних методів боротьби заборонено законом, бувають складні для психологічного сприйняття тих, у кого виробилася миттєва, загострена реакція на будь-яку небезпеку, а в свідомості утвердилися переосмислені життєві цінності. Інше, ніж у людей «цивільних», ставлення до дійсності.

Їм важко стриматися, проявити гнучкість, відмовитися від звички будь що - «хапатися за зброю», в прямому або в переносному сенсі. Повертаючись з війни, колишні солдати підходять до мирного життя з фронтними мірками, часто переносячи воєнний спосіб поведінки на мирний ґрунт, хоча в глибині душі розуміють, що це не припустимо.

Деякі починають «притосовуватися», намагаючись не виділятися з загальної маси. Іншим це не вдається і вони залишаються «бійцями» на все життя. Душевні надломи, зриви, жорстокість, непримиренність, підвищена конфліктність, з одного боку; втома, апатія, з іншого, як природна реакція організму на наслідки тривалого фізичного і нервового напруження, випробуваного в бойовій обстановці, стають характерними ознаками «фронтного» або «втраченого покоління».

«Втрачене покоління» - це явище не стільки соціальних, скільки психологічних і, навіть, фізіологічних властивостей. І в цьому сенсі воно характерно для будь-якої війни, особливо масштабної і тривалої (Кондратьєв В., Кожемяко В., 1990). Фронтники і живуть менше, і вмирають частіше за інших: від старих ран, від хвороб. Війна, навіть якщо колись дала відстрочку, рано чи пізно наздоганяє всіх комбатантів.

Після будь-якої війни надзвичайно гостру психологічну драму відчувають інваліди, а також ті, хто втратив близьких і позбувся даху над головою. Після Великої Вітчизняної війни це проявилось особливо сильно ще тому, що держава не надто піклувалася про своїх захисників, які пожертвували заради неї всім і стали тепер «марними». «Колишніх полонених з гітлерівських таборів переганяли в сталінські. Інваліди вистоювали в довгих чергах за протезами, на зразок дерев'яних чурок, на яких шкутильгали на кшталт калік з-під Бородіно. Самих понівечених збирали в колоніях, розміщених в глухих, далеких кутах. Щоб не псували картину загального процвітання» (Кондратьєв В., Кожемяко В., 1990).

В цей же період особливі труднощі повернення до мирного життя відчули ті, хто до війни не мали ніякої цивільної професії і, повернувшись з фронту, відчули себе «зайвими», нікому не потрібними, чужими. Пройшовши сувору школу життя, маючи бойові заслуги, раптом опинилися ні на що не придатним: треба вчитися заново з тими, хто значно молодший за віком, а головне - життєвому досвіду, - болючий удар по самолюбству. Ще прикріше було виявити, що твоє місце зайняте «тиловим щуром», що чудово влаштувався в житті, поки солдат на фронті проливав свою кров.

Інша складність - це повернення заслуженої людини до буденної, сіренької дійсності при усвідомленні ним своєї ролі і значущості під час війни. Не випадково ветерани Великої Вітчизняної війни, які під час боїв мріяли про мирне майбутнє, згадують її тепер як то головне, що їм судилося здійснити, незалежно від того, ким вони стали «на громадянці», яких висот досягли. «Ми пишаємося тими роками, і фронтна ностальгія мучить кожного з нас, і не тому, що це були роки юності, яка завжди згадується добре, а тому, що ми відчували себе тоді громадянами в повному і найвищому значенні цього слова. Такого більше ми ніколи не відчували» (Кондратьєв В., Кожемяко В., 1990). Що сильніше була життєва невлаштованість,

чиновна байдужість до тих, хто доношував кітеля і гімнастерки, то з більшою теплотою згадувалися фронтові роки - роки духовного злету, братнього єднання, спільних страждань і загальної відповідальності, коли кожен відчував: я потрібен країні, народу, без мене не обійтись. «Боляче й гірко говорити про покоління, для якого самим світлим, чистим і яскравим в біографії виявилася страшна війна, хай і названа Великою Вітчизняною» (Кондратьев В., 1990).

Процес реабілітації, «звикання» до мирного життя перебігає досить складно, викликаючи іноді напади «фронтвої ностальгії» - бажання повернутися в минуле, в бойову обстановку або відтворити якусь її подобу, хоча б окремі риси в рамках іншого буття, що змушує ветеранів шукати один одного, групуватися в замкнуті організації та об'єднання, відправлятися в «гарячі точки» або намагатися реалізувати себе в силових структурах самих різних орієнтацій.

Усвідомлення своєї приналежності до особливої «касти» надовго зберігає між колишніми комбатантами теплі, довірчі відносини, пом'якшений варіант «фронтвої братства», коли не тільки однополчани, товариші по службі, але просто фронтвоики намагаються допомагати і підтримувати один одного в навколишньому світі, де до них часто ставляться без належного розуміння, підозріло і насторожено. Показовими є і взаємини учасників різних воєн. За визнанням «афганців», якщо до армії багато хто з них байдуже ставився до ветеранів Великої Вітчизняної війни, то після повернення з Афганістану стали краще розуміти фронтвоиків і виявилися духовно ближче до своїх дідів, ніж до батьків, які не воювали.

Підсумки

XX століття відзначене найбільш кровопролитними війнами в історії людства. Іншою їхньою особливістю стало зростання ролі технічних факторів, які, врешті-решт, перетворилися на домінуючі. Разом з тим, значення психологічного фактору аж ніяк не зменшилось. Роль людини у війні, особливо в бойових умовах, залишилася багато в чому визначальною. Не менш важливо і те, що мільйони безпосередніх учасників воєн, що зробили на них величезний вплив, повертаючись до мирного життя, привнесли в нього придбані на війні досвід і навички, змінений світогляд і психологію, впливаючи на суспільство в цілому.

Слід зазначити, що мілітаризація в XX столітті глибоко зачепила всі більш-менш розвинені країни світу. Істотно вплинула майже на всі локальні цивілізації, в тому числі і західну (особливо Західну Європу і Північну Америку), і євразійську (або російську, в складі колишнього СРСР), і ін.

Проте інтенсивність цього впливу, характер і ступінь його наслідків виявилися дуже різними для кожної з них. Для російської цивілізації завжди було характерно переважання державного, адміністративного початку, з особливою значущістю армії для забезпечення життєздатності країни і суспільства в цілому. І загальносвітові тенденції XX століття, з його непомірним мілітаризмом, лягли на цілком підготовлений в Росії державний, соціо-культурний і цивілізаційний ґрунт. Фактично, всю історію Росії в XX столітті можна розглядати з точки зору поетапної мілітаризації суспільної свідомості за рахунок проникнення в громадянське середовище характерних рис психології комбатанта.

Росія в XX столітті пережила кілька страшних воєн. Найбільш тривалими і кровопролитними були дві світові війни. Але і «міжвоєнний» період виявився наповнений майже безперервною низкою різного роду локальних воєн і збройних конфліктів. З них важкою для долі країни з'явилася Громадянська війна, яка виросла з Першої світової і двох революцій.

XX століття для Росії виявилось особливо насиченим не тільки конфронтацією із зовнішнім світом, а й жорстокою внутрішньою боротьбою, на межі громадянської війни. Мимоволі приходить думка про тісний зв'язок внутрішніх протиборств і міжусобиць з мілітаризацією свідомості, викликану перебуванням суспільства в стані війни або «на грані».

Будь-яка війна жахлива, але психологія громадянської війни - явище особливо страшне. Пошук ворога зовні переміщається всередину країни, поняття «свій - чужий» втрачають колишню визначеність, і тоді «ворогом» може опинитися кожен, причому критерії

«чужорідність» постійно змінюються і розширюються. Загальна підозрілість і страх, на багато десятиліть закріпилися в радянському суспільстві, - прямий наслідок цього процесу. Сталінський терор 1930-х років - закономірне продовження революційного терору і терору 20-х.

Зневага до людського життя міцно утвердилася в суспільній свідомості. Рішення всіх проблем «жорсткими заходами» логічно вписувалося в сформований за воєнний час особливий менталітет, носіями якого виступали в першу чергу ті, хто сам брав участь в бойових діях і навчився проливати кров - свою і чужу, для кого цінність людського життя з позицій набутого досвіду виглядала досить сумнівною. Навіть завдання мирного відновлення вирішувалися колишніми, «руйнівними» методами, дієвими саме в силу своєї руйнівності.

Термінологія тих років: «вся країна - військовий табір», «вороже оточення» і т.п., що відображала міжнародну обстановку і становище в ній Радянської Росії, відображала і психологію суспільства, яке ніяк не могло розлучитися з недавно пережитими війнами і продовжувало залишатися в стані «зведеного курка», наїжачившись на весь світ і на себе саму. Економіка, політика, навіть культура були просякнуті «духом війни». Широко поширені військово-спортивні заходи, популярні пісні революційного і воєнного змісту - зовнішні, найбільш помітні його атрибути.

Така ситуація повторилася і після Великої Вітчизняної війни, яка завдала народу і країні важкі незагойні рани. Покоління, що вийшло з війни, мало яскраво виражену свідомість комбатантів. Це було покоління переможців, які врятували свою країну від загибелі, а людство - від загрози фашистського поневолення. Покоління, яке принесло на вітвар Вітчизни величезні жертви, а тому дійсно мало повне право вважати, що своє життя воно прожило не дарма.

Але саме тому воно абсолютизувало придбаний на війні досвід, вважаючи його мірилом цінностей і в цивільному житті, поширюючи його в мирних умовах. Утвердженню мілітаризованої свідомості в радянському суспільстві сприяли не тільки його прямі носії, які вистраждали свої погляди і переконання на фронтах великої війни, а й розкол світу на блоки держав і їх протистояння в «холодній війні», що відбувся відразу за «гарячою» війною.

Мабуть, тільки на початку 1970-х років разом з військово-політичною «розрядкою» відбулося і деяке пом'якшення психологічної напруженості в суспільстві. Хоча говорити про зникнення комплексу «військового табору», оточеного ворогами, не доводиться: економічні труднощі в країні влада виправдовувала необхідністю зміцнення оборони, а народ як і раніше був готовий на матеріальні жертви, «аби не було війни».

Ситуація різко погіршилася в результаті грубого політичного прорахунку влади, яка вплатилася в дев'ятирічну афганську авантюру, що завершилась фактичною поразкою. Аналогічна поразка у російсько-японській війні завершилась «національною ганьбою» і призвела до революції 1905-1907 рр. Зміна абсолютизму на конституційно-монархічний лад, досить серйозно розхитала основи і засади суспільства. Невдала для Росії Перша світова війна також обернулася тяжким внутрішнім катаклізмом, з якого країна виходила на шляхах жорсткої диктатури і радикальної зміни всіх цінностей і суспільних відносин. Її ветерани виявилися не тільки «втраченим», а й «розколотим» поколінням, перемолотим жорнами Громадянської війни. Фронтівники переможної для Росії Великої Вітчизняної війни не стали «втраченим поколінням», подібно ветеранам Першої світової, які так і не зуміли зрозуміти, заради чого вони боролися. Але ця хвороба значною мірою вразила їх онуків, які виконували «інтернаціональний обов'язок» в Афганістані.

Наслідки Афганської війни для СРСР, при всій несхожості масштабів і історичних умов, виявилися такими саме, як і результати Першої світової війни для Російської імперії: обидві війни призвели до внутрішніх потрясінь і розпаду держави, обидві сформували покоління, яке мислить категоріями «людини з рушницею». Неминучий після будь-якої війни посттравматичний синдром для ветеранів Афганістану посилювався кризою духовних цінностей, як це не раз бувало в історії після несправедливих і безглузких воєн. Афганська війна в ряду інших негативних наслідків породила «афганський синдром», одним з проявів якого стало неприйняття багатьма ветеранами мирного життя, пошук застосування своєму воєнному досвіду. Покоління «афганців» також виявилось розколотим, розкиданим по «гарячих точках»,

де колишні однополчани часто б'ються один з одним на стороні протиборчих сил. А «перебудова» і розпад СРСР породили таких «точок» чимало, включаючи Нагорний Карабах, Придністров'я, Абхазію, Таджикистан, Ічкерію, гібридну війну на Південному Сході України.

Особливо трагічним виявився конфлікт в Чечні 1994-1996 рр., який став найбільшим осередком громадянської війни на пострадянському просторі. Вперше в такого роду конфлікті в масовому масштабі були використані регулярні збройні сили Росії, а розміри втрат наблизилися до втрат Афганської війни (850). В Афганістані за дев'ять років війни загинуло близько 14,5 тис. осіб, 300 чол. до сих пір вважаються зниклими без вести, близько 54 тис. отримали поранення. У Чечні за роки війни, за офіційними даними на жовтень 1997 року, в списках загиблих військовослужбовців федеральних військ і інших силових відомств значилося 2600 чол., Поранено 5500 чол. Однак, за підрахунками Комітету солдатських матерів Росії, загинуло не менше 12 тис., Поранено не менше 60 тис. чол., 1400 чол. зникли безвісти (Максимова Э., 1997).

Ще до завершення військових дій однозначно можна було говорити про цілком сформований «чеченський синдром». За оцінками фахівців-психологів, він набагато небезпечніше за «афганський». Причин тому кілька. Серед них і сам характер війни, яка, на відміну від Афганської, велася на власній території з частиною власного народу; ставлення до неї в суспільстві (і особливо в засобах масової інформації) було негативним; і нарешті, повністю була відсутня система реабілітації учасників бойових дій, яка в тій чи іншій формі існувала в 80-і роки.

Таким чином, мілітаризована свідомість як народу Росії в цілому, так і його керівників, протягом майже всього ХХ століття стимулювала владу до переваги конфронтаційних варіантів, як у внутрішній, так і в зовнішній політиці при прийнятті різного роду «доленосних» рішень. Цей стиль мислення сприяв розв'язанню кількох воєн початку століття. Штовхнув Росію до громадянського розколу і збройне протистояння. Він же привів до політики «воєнного комунізму». На багато десятиліть збереглися такі форми керівництва країною, які притаманні швидше армії в період протистояння з противником, ніж громадянському суспільству.

Цей образ мислення змушував сприймати власну країну як обложену ворогами фортецю, з якої при першій же можливості відбувалися військові вилазки. У цьому руслі слід розглядати і локальні конфлікти другої половини 1930-х рр., і радянсько-фінську «зимову» війну, і походи на Захід, задля поширення кордону СРСР перед початком Великої Вітчизняної війни. Це ж мислення стало однією з причин півстолітньої «холодної війни» і нестримної гонки озброєнь в невідгідних для СРСР умовах. Непосильний тягар військових витрат, підірвав його економіку, поряд з тривалою майже на десятиліття війною в Афганістані, став одним з вирішальних факторів, що призвів до кризи і розпаду радянської системи, завдав важкого удару по російській цивілізації в цілому (Литвинцев С.В., 1994; Литвинцев С.В., Нечипоренко В.В., Снедков Е.В., 1995; Литвинцев С.В., Снедков Е.В., 1997; Литвинцев С.В., Снедков Е.В., Резник А.М., 2005; Ляховский А.А., Забродин В.М., 1991; Ляховский А., 2009; и СССР в войнах ХХ века. Книга потерь.- М.: Вече, 2010).

Війну доводиться розглядати і як конкретно-історичне явище в його своєрідності, і як універсальний стресогенний фактор. Аналізуючи вплив конкретних воєн, в яких брала участь Росія в нашому столітті, слід зазначити, що кожна з них відрізняється високим ступенем своєрідності, що не могло не накласти відбитку на психологію їх учасників.

Однією з важливих проблем війни як граничної, межової ситуації є «психологія бою», що включає феномен «солдатського фаталізму». В екстремальних обставинах війни і безпосередніх бойових дій часто відбувається посилення ірраціонального начала в психіці. Цей процес виступає в якості механізму психологічного захисту, що сприяє самозбереженню психіки людини в нелюдських умовах. «Солдатський фаталізм», що є однією з форм ірраціональної віри, в якійсь мірі нейтралізує дію найгостріших стресів, притупляє страх, символічно віддаючи життя в руки Долі, Рока, Б-га і т.п.: «В окопах атеїстів немає». Тим самим знижується рівень емоційного потрясіння і напруги, людина отримує більше можливостей для раціональних рішень. Цим обумовлений позитивний аспект «солдатських забобонів».

Обставини війни включають не тільки екстремальні ситуації бою, а й більш тривалі за часом періоди затишшя, повсякденності побуту, при цьому одне тісно переплітається з іншим. Небезпека стає частиною побуту, а побут проявляється в обстановці постійної небезпеки. Організація фронтового побуту має важливе значення для морального духу військ і його боєздатності. Вплив окремих побутових чинників на психологічний стан армії і хід бойових дій в конкретних війнах неоднаковий. Фронтовий побут знаходить широке відображення в особистісних джерелах учасників воєн, що свідчить про його психологічну значущість. Більшість проблем побуту універсальні для всіх воєн і, одночасно, виступають у специфічній формі, яка залежить від особливостей конкретної війни і ділянки бойових дій.

Проблема виходу з війни знаходиться на стику історико-теоретичних і конкретно-історичних проблем. Вона пов'язана як з соціальною адаптацією комбатантів до мирного життя, так і з посттравматичним синдромом, що є складним міждисциплінарним явищем, що вивчаються одночасно військовими медиками, психологами, соціологами. Це більш широке явище, яке характеризує не тільки колишніх воїнів і збройних конфліктів, а й стан цілого суспільства. Характерним прикладом є так званий «афганський синдром», що торкнувся не тільки «обмеженого контингенту», а й радянське суспільство в цілому, з'явившись одним з факторів його глибокої трансформації. Тобто індивідуальна бойова психічна травма трансформується в колективну соціальну психічну і соціально-культурну травму.

Поряд з закономірностями «екстремальної психології» і характеристикою воєн як конкретно-історичного контексту їх реалізації, є ще й третій аспект проблеми: різноманіття характеристик самих учасників збройних конфліктів. Між індивідуальною своєрідністю особистої психології та універсальними психологічними закономірностями, в тому числі в екстремальних ситуаціях, лежить величезний проміжний шар колективної, групової психології. Тут і психологія рядового і командного складу, і військово-професійна психологія, включаючи особливості родів військ; тут і широкий спектр соціально-демографічних і соціальних категорій, включаючи специфіку статево-вікову і власне соціальну психологію, освітній рівень тощо. Тобто, багато факторів, що впливають на свідомість.

Висновки:

1. Війни, які ініціювала Росія в XX-XXI століттях, виявилися не тільки надзвичайно значущими і трагічними історичними явищами, але і радикальним чином вплинули як на життя країни і її найближчих сусідів в конкретні періоди, так і на весь російський історичний процес. Найважливішим каналом цього впливу стали російські учасники воєн XX-XXI століть, чия психологія виявилася глибоко трансформована і деформована екстремальними фронтовими умовами.

2. Практично багатовікова поетапна мілітаризація суспільної свідомості Росії в ході великих і малих збройних конфліктів впроваджувала в громадянське середовище характерні риси соціально-психологічного і морального феномена - комбатант, «людина, яка воює». При цьому явищі трансформація індивідуальної бойової психічної травми в колективну соціально-психологічну та соціально-культурну травму є каталізатором формування соціуму-комбатанта.

3. Російський соціум-комбатант активно підтримує і героїзує імперсько-агресивну мілітаристську політику військово-політичного керівництва своєї країни в постійному пошуку зовнішнього і внутрішнього ворога.

4. Якщо прошарок воїнів-ветеранів (комбатантів) стає значним (за нашими даними понад 1% від населення), у будь-якій країні може сформуватися специфічна (навіть психопатологічна) спільнота-комбатант. Якщо спільнота-комбатант разом з членами їхніх родин і переміщеними особами з Південного Сходу становитиме в Україні близько 10% населення, можлива гуманітарна катастрофа через несвідомий вплив цієї верстви на близьке оточення і суспільство (Нечипоренко В.В., 1997; Галдецька І.Д., Золотарьова О.А., Крупська О.О., Олексюк Т.В., Романенко Ю.П., Сергієнко А.В., Сергієнко Т.А., Трінька І.С., Шведін Р.М., 2013; 10, Крамаренко Г.И., Рудой И.С., Сергиенко А.В., 1990, Медико-психологічні і психіатричні аспекти медицини катастроф // Експериментальна і клінічна медицина.- Харків, 2000; Особиста безпека людини: вплив катастроф і воєн на психічне здоров'я особистості і суспільства /

Проблеми військової охорони здоров'я // Збірник наукових праць Української військово-медичної академії.- Київ: УВМА, 2005).

5. Людська спільнота, яка має однаковий набір цивілізаційних ознак (спільнота-комбатант), перетворюється в досить специфічний феномен – «приховану расу» (Взаимосвязь нервно-психического здоровья и боеспособности личного состава органов и войск в экстремальных условиях: Монография.- Л.: ВМедА им. С.М. Кирова, 1991.- 262 с.- Сов.секретно.- Инв. № 9847/н; Особиста безпека людини: вплив катастроф і воєн на психічне здоров'я особистості і суспільства / Проблеми військової охорони здоров'я // Збірник наукових праць Української військово-медичної академії.- Київ: УВМА, 2005).

References

1. Nechiporenko V.V. (1997) Actual problems of wars and catastrophes // Sp.B .: VMedA them. SM Kirova - 190 s.

2. Alexandrovsky Yu.A. (1997) Boundary Mental Disorders // М .; Rostov-on-Don. - P. 327.

3. Alyapkin S.F. (1992) The basic laws of the formation of mental disorders in the conditions of prolonged stay in an extreme situation // Psychiatric and medical-psychological issues of diagnosis and assistance in disasters and ecological crises: Materials of the conference, February 27-28, 1992: Tez. Dokl.-BP., P. 54-55.

4. Bogay LI, Sergienko AV, Fedoseyev Yu.G. (1990) Organization of medical assistance to the teams performing the official tasks for the elimination of the consequences of an accident, natural disaster // Materials of the international conference "Medicine of Disasters." - Moscow: Ministry of Education of the USSR, 1990.- P. 159-160.

5. Bekhterev VM (1914/1915) War and psychosis // Obozr. psychiatr. neurol. and experiment. psychol. -T. 19.- № 4 \ 6.- S. 317 - 335.

6. Interconnection of neuropsychiatric health and combat capability of the personnel of organs and troops under extreme conditions: Monograph .- L .: VMedA them. SM Kirov, 1991.- 262 pp. -Sov.secretno. -Inv. No. 9847 / n.

7. Military psychology and pedagogy. The training allowance (1998) - M., S. 299.

8. Galdetska I. D., Zolotareva O. A., Krupskaya O. O., Oleksyuk T.V., Romanenko Y.P., Sergienko A.V., Sergienko T.A., Trinka I.S., Shvedin RM (2013) Personal safety of the person: the impact of disasters and wars on the mental health of the individual and society // Problems of military healthcare // Collection of scientific works of the Ukrainian Military Medical Academy. - Kyiv: UMMA. - Vip. 40.- P. 342 - 349.

9. The privacy secret is removed. Losses of the Armed Forces of the USSR in wars, hostilities and military conflicts. Statistical research .- M., 1993.- P. 402-404

10. On the issue of creating a unified system of psycho-information security and psychophysiological provision of the population as an integral part of the national security of Ukraine // Materials of All-Ukrainian with international participation of the conference "Problems of security of the Ukrainian nation at the dawn of the XXI century." - Kyiv, Chernivtsi, 1998.- Part I. - P. 202 - 209.

11. On the issue of the pathogenesis of combat (operational) mental trauma // The collection of works of scientific and practical conference devoted to the five-year anniversary of the Irpin military hospital. - K .: "Action", 1999.- P. 109 - 112.

12. Driling R. (1997) Military Psychology as a Science / Soul of the Army. Russian military emigration on the moral and psychological foundations of the Russian armed forces. - Moscow, - P. 161

13. Kondratiev V., Kozhemyako V. (1990) What is it, is it true about the war? // Truth. - June 20.

14. Kondratiev V. (1990) Not only about his generation. Notes of the writer // Communist. No. 7.- P. 124.

15. Kramarenko G.I., Rudoy I.S., Sergienko A.V. (1990) Interrelation of neuropsychiatric health and combat ability // Psychoprophylactic work among the personnel of internal affairs organs. - K .: RIO of the Ministry of Internal Affairs of the USSR, - pp. 25 - 27.

16. Litvintsev S.V. (1994) Clinical and organizational problems of provision of psychiatric help to military personnel in Afghanistan: author's abstract. dis Dr. honey. Sciences. - BP: Vmeda them. SM Kirov, - 37 p.
17. Litvintsev SV, Nechiporenko V.V., Snedkov E.V. (1995) Additive behavior of military personnel in combat conditions // Voen.-honey. Journal. No. 11.- P. 39-43
18. Litvintsev SV, Snedkov E.V. (1997) Psychiatric Assistance to Armed Forces in Afghanistan (1979 - 1989): Training Manual. - Ph.D. : VMedA them. SM Kirov, - 54 p.
19. Litvintsev SV, Shamrey V.K., Nechiporenko V.V. (1999) Organization of Mental Health Assistance in the Armed Forces: a manual. -PB: VMEDA them. SM Kirov, - 47 p.
20. Litvintsev SV, Snedkov E.V., Reznik A.M. (2005) Military Traumatic Trauma: Guide for Doctors. - M. : Medicine, - 432 pp.
21. Lyakhovsky AA, Zabrodin V.M. (1991) The secrets of the Afghan war. - M. : Planet, - 272 p.
22. Lyakhovsky A. (2009) Tragedy and valor of Afghanistan. - M. : Eksmo, - P. 451.
23. Local Wars: History and Modernity. M., 1981.- P. 9
24. Maksimova E. (1997) War is over. Forget // Izvestiya.- October 7th.
25. Medical psychological and psychiatric aspects of catastrophic medicine // Experimental and clinical medicine. - Kharkov, 2000. - No. 3. - P. 89 - 99.
26. Personal safety of the person: the impact of disasters and wars on the mental health of the individual and society / Problems of military health // Collection of scientific works of the Ukrainian Military Medical Academy. - Kyiv: UMMA, 2005. - Vip. 16.- P. 12 - 17.- Inv. No. 139.
27. Psyche and psychoneurosis of the war // Ed. VP Osipova- L. .; M. : Lenbiomedgiz, 1934.- 150 pp.
28. Russia and the USSR in the wars of the 20th century. The book of losses. - M. : Veche, 2010.- P. 563 – 564
29. Rudyi I. S., Sergienko A.V. (1990) The state of mental health of the personnel of the organs and troops under extreme conditions. Analytical review. - K. : RIO of the Ministry of Internal Affairs of the USSR, Sov. Secrets. - 52 s. (The secret of secrecy was lifted in 1998).
30. Rudi I. S., Sergienko A.V. (1990) The state of mental health of a person in the conditions of disasters and other extreme situations // Materials of the international conference "Medicine of catastrophes." - Moscow: Ministry of Education of the USSR, pp. 395 - 396.
31. Serebryannikov VV (1997) Sociology of War. - Moscow, - P. 11-12.
32. Snezdkov E.V. (1997) Military Traumatic Trauma (Clinical and Pathogenetic Dynamics, Diagnosis, Therapeutic and Rehabilitation Principles): Diss. ... Dr. Honey Sciences. - BP: VMedA them. SM Kirov, - 456 pp
33. Modern data of the organization and tactics of the medical-psychological service in extreme conditions / Problems of integrated medical and psychological rehabilitation in conditions of sanatorium and resort institutions of persons who have been affected by extreme situations: Materials of the international scientific and practical conference March 10-11, 2011 in Sudak - K. : Ministry of Health of Ukraine, Ministry of Internal Affairs of Ukraine, Ministry of Emergencies, 2011. - P. 98 - 100.
34. Съедин С.И., Абдурахманов Р.А. (1992) Psychological consequences of the impact of the combat situation. Study manual. - M., - P. 6.
35. Trinka I.S., Nechiporenko V.V., Romanenko Y.P., Sergienko A.V., Sergienko T.A. (2013) Medical and sanitary and psycho-physiological support of autonomous reconnaissance and search raids of operational-combat detachments of the Ministry of Internal Affairs-KGB of the USSR in conditions of high mountains and mountainous desert areas // Military medicine of Ukraine. - T. 13.- №4.- S. 96 - 104.
36. Sharapov, Yu. (1991). As before the Lord, are pure. // Red Star. - June 22
37. Maureen P.Flaherty, Ellen Sikorski, Lilya Klos, Viktor Vus (2018) Peacebuilding and mental health: Moving beyond individual pathology to community responsibility// Mental Health: global challenges Journal, - Vol 1, - 27-28 p.p. DOI <http://doi.org/10.32437/MHGcj-2018>

38. Wright Q. A Study of War (1942)- Chicago: University of Chicago Press.

10.

Особистісна ідентичність старшокласника та його соціометричний статус у групі*Лариса Кривобородько*

Практичний психолог

Середньої загальноосвітньої школи №26 м. Києва

Важливість вивчення механізму формування особистісної ідентичності старшокласника визначається запитами сучасного світу, який пред'являє високі вимоги до особистості людини, її здібностей, та саморозвитку. Юнак, що має достатньо сформовану особистісну ідентичність, здатен бачити і розуміти своє місце в колективі, змінюватися, зберігаючи самовідповідність, здатний мати високу результативність взаємодії у групі та у досягненні рольової самореалізації.

Вищевикладене актуалізувало необхідність вивчення зв'язку між особистісною ідентичністю старшокласника та його соціометричним статусом в учнівському колективі.

Для досягнення вищезгаданої цілі та розв'язання завдань дослідження було застосовано теоретичні (аналіз, систематизація, класифікація та узагальнення наукового матеріалу літературних джерел); емпіричні (бесіда, спостереження, тестування (використано ряд психодіагностичних методик), статистичні методи обробки отриманих даних.

Висунуто та перевірено гіпотезу про те, що існує зв'язок між соціометричним статусом учня у класі та типом його особистісної ідентичності.

Здійснено узагальнення результатів емпіричного дослідження зв'язку між типами ідентичності особистості та особливостями соціометричного статусу у малій групі.

Ключові слова: особистісна ідентичність старшокласників; рання юність; мала група; соціометричний статус.

Постановка проблеми. Актуальність вивчення проблеми становлення особистісної ідентичності в ранній юності зумовлена активізацією у даний період внутрішньої потреба старшокласників самовизначитись, усвідомити свою роль і позицію в колективі та суспільстві, зрозуміти себе і свої можливості, інтегрувати минулий досвід, тобто сформувати зрілу особистісну ідентичність. На процес формування особистісної ідентичності впливає рольова взаємодія найближчого соціального оточення та статус у малій групі, до якої належить людина.

Обрана тема дослідження пов'язана з проблематикою науково-дослідної роботи лабораторії психологія малих груп та міжгрупових відносин Інституту соціальної та політичної психології НАПН України в межах комплексної наукової теми «Свідоме та несвідоме як чинники регуляції групової взаємодії суб'єктів освітнього процесу».

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Особистісна ідентичність вивчалась багатьма авторами (К. О. Абульханова-Славська, І. С. Кон, І. І. Чеснокова, В. В. Столін, О. Т. Соколова, А. В. Старовойтов, В. С. Хомик, О. П. Єрмолаєва, Н. В. Антонова, Л. Д. Климанська, Л. Б. Шнейдер, В. О. Ядов, П. П. Горностаї, Л. Г. Чорна, О. С. Зубченко, О. М. Ічанська, Е. Еріксон, Дж. Марсія, О. В. Лазаренко, та ін.), а проблематика впливу соціальної взаємодії на становлення ідентичності розглядалась частково лише в працях Дж. Марсія (Marсія, 1980). Однак дослідження зв'язку між соціометричним статусом учня у класі та типом його особистісної ідентичності на сьогодні загалом не вивчалось.

Метою дослідження була перевірка **гіпотези** щодо існування зв'язку між соціометричним статусом учня у класі та типом його особистісної ідентичності.

Об'єкт дослідження: особистісна ідентичність старшокласника.

Предмет дослідження: наявність зв'язку між соціометричним статусом учня у класі та типом його особистісної ідентичності.

Для дослідження нашої гіпотези ми використали психологічні діагностичні методики:

1. Для визначення статусу особистісної ідентичності старшокласників – методика «Визначення особистісної ідентичності» (МЛП) Л. Б. Шнейдер;

2. Для дослідження соціометричного статусу учня в класі – методика «Соціометрія» Я. Л. Морено.

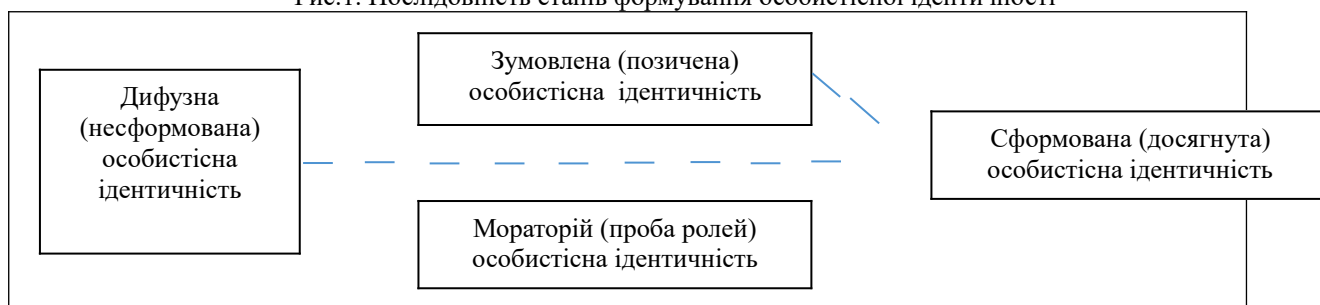
За методикою Я. Л. Морено, учні, які мали половину або більше половини виборів однокласників отримували статус «Зірки», які мали три або чотири вибори однокласників, в залежності від кількості учнів у класі, отримували статус «Бажані», які мали один-три вибори однокласників отримували статус «Відсторонені» і учні які не мали жодного вибору, або мали лише один вибір при великій кількості від'ємних виборів (наприклад у анкеті діти часто вибирали такого учня при відповіді на питання «З ким би я не хотів сидіти за однією партою») – отримували статус «Ізольовані».

Щодо типів особистісної ідентичності, описані Джеймсом Марсіа (Marcia, 1980), тут потрібно сказати, що ми вважаємо, що вони відображають поступовість розвитку Я-концепції особистості. Так, дифузна («розмита») ідентичність, коли учень погано усвідомлює свою цілісність і відокремленість від інших («де починається його Я, а де закінчується Я іншого»), коли йому здається, що кожного разу він інший, характеризує початкові етапи формування його ідентичності. Він перебуває під впливом взаємодії з іншими людьми, хоче бути схожим на кожного, хто йому подобається, тобто молода людина не знає, хто ж вона є насправді. В цей час процеси ідентифікації власного Я почалися («Я – це Я, і Я – це не Інший») і наступає наступний етап становлення ідентичності: «проби ролей» або «мораторію» на самовизначення. Це етап приміряння на себе соціальних «масок», експериментування з різними моделями поведінки. Він може закінчитись тим, що учень вийде із під влади чужих Я, впливів інших і відчужує власну неповторність і індивідуальність, тобто сформує власну ідентичність особистості (етап сформованої або досягнутої ідентичності). Якщо ж тиск зі сторони інших сильний, а учень не в змозі зберігати дистанцію у взаємодії з іншими та приймає нав'язані йому ролі, які примушують його виконувати інші, то таку ідентичність Дж. Марсіа визначає, як запозичену, зумовлену (етап передчасної ідентичності).

Поступовість формування особистісної ідентичності в процесі вікового та соціального розвитку особи можна відобразити як перехід від статусу несформованої, дифузної ідентичності до запозиченої або до мораторію самовизначення, а від них до сформованої, досягнутої (рис.1).

Перехід від дифузної ідентичності безпосередньо до сформованої є малоімовірним; також перехід від запозиченої до сформованої без проби ролей не видається реальним. Запозичена ідентичність через кризи розвитку особистості з часом може перетворитися на сформовану, а можливо так і залишиться запозиченою. Однак, кризи особистісного розвитку характерні для «мораторію» самоідентифікації.

Рис.1. Послідовність етапів формування особистісної ідентичності

Існує ймовірність варіанту особистісного розвитку, коли людина зразу від дифузної ідентичності переходить до сформованої, але, на нашу думку, така ймовірність існує лише теоретично, бо самостійна «проба ролей» або їх запозичення від інших описують не лише етапи становлення особистісної ідентичності, але є її механізмами її формування.

У нашому дослідженні взяли участь 63 учні середніх загальноосвітніх шкіл м. Києва з 9-11-й клас віком від 14 до 17 років. Серед них 26 – хлопців і 37 дівчат.

Дослідження проводилось груповим методом у звичному для учнів середовищі – у шкільному класі. Учні сиділи по одному за партами у порядку один за одним.

У процесі дослідження ми отримали такі результати (табл. 1).

Таблиця 1

Розподіл учнів за соціометричним статусом та типом особистісної ідентичності

Соціометричний статус	Кількість учнів за типом особистісної ідентичності (чол.)			
	ДІ	МР	ПЗ	ДИФ
Зірки	5	1	0	0
Бажані	17	6	4	2
Відсторонені	3	6	5	5
Ізольовані	0	2	2	5

За результатами дослідження можна зробити висновок, що учні з соціальними статусом «Зірки» мають у переважній більшості тип особистісної ідентичності «Досягнута» (5 учнів з 6-ти). Більшість учнів з соціальним статусом «Бажані» (17 учнів) мають тип особистісної ідентичності «Досягнута», 6 – мають тип особистісної ідентичності «Мораторій», 4 - тип особистісної ідентичності «Позичена», і лише 2 – тип особистісної ідентичності «Дифузна». Серед учнів з соціальним статусом «Відсторонені» тип особистісної ідентичності «Досягнута» - лише у 3-х учнів; 6 – мають тип особистісної ідентичності «Мораторій», 5 - тип особистісної ідентичності «Позичена», 5 – тип особистісної ідентичності «Дифузна». Учні з соціальним статусом «Ізольовані» мають у переважній більшості (5 учнів) тип особистісної ідентичності «Дифузна». Серед них 2 учні мають тип особистісної ідентичності «Мораторій» та 2 учні – тип особистісної ідентичності «Позичена». Серед учнів з соціальним статусом «Ізольовані» не має учнів з типом особистісної ідентичності «Досягнута».

За допомогою критерію К. Пірсона χ^2 ми здійснили статистичну перевірку гіпотези відносно частоти розподілів учнів за соціометричним статусом та типом особистісної ідентичності.

Кількість ступенів свободи ми розрахували за таким рівнянням (1):

$$(4-1) \times (4-1) = 9, \quad (1)$$

де, 4 – число стовпців, 4 – число рядків значень таблиці.

Теоретичне значення критерію К. Пірсона χ^2 для числа ступенів свободи 9 та рівня значимості 0,05 = 16,9.

Емпіричне значення критерію К. Пірсона χ^2 (табл. 2.) = 19,8.

Ми порівняли емпіричну (фактично отриману) і теоретичну (вираховану у припущенні нормального розподілу для ступеня свободи 9) частоти. Отримана нами емпірична величина частоти розподілу більше критичного значення теоретичної частоти розподілу для числа ступенів свободи 9.

Значимість критерію χ^2 дає нам право спростувати нульову гіпотезу (припущення), що розходження між емпіричними і теоретичними очікуваними частотами носить випадковий характер.

Отже, гіпотеза про наявність зв'язку між соціометричним статусом учня у класі та типом його особистісної ідентичності підтвердилась.

Узагальнюючи результати нашого дослідження, можна зробити висновок, що учні з кращим соціометричним статусом у класі мають у переважній більшості якісніший тип особистісної ідентичності.

Отже, практичний висновок даного дослідження полягає у тому, що для того щоб уникнути появи у класі відсторонених та ізольованих учнів та можливого виникнення булінгу, як наслідку такого розшарування, треба працювати над психологічним забезпеченням формування зрілого (досягнутого) типу особистісної ідентичності учнів.

Результати дослідження можуть бути використані з метою профілактики булінгу в шкільному колективі та психологічного забезпечення формування досягнутої (зрілої) особистісної ідентичності старшокласника та підвищення його авторитету в шкільному колективі

Список використаних джерел

1. Лазаренко, О. В. (2011). Набуття старшокласниками зрілої ідентичності як необхідна умова психологічного здоров'я. Освіта регіону: політологія, психологія, комунікації. Київ, вип. 2, с. 81–92.
2. Шнейдер, Л. Б. (2014). Личностная, гендерная и профессиональная идентичность: теория и методы диагностики. М.: Московский психолого-социальный институт.
3. Marcia, J. E. Adelson, J. (1980). Identity in adolescence. Handbook of adolescent psychology. New York: John Wiley Press.
4. Moreno, J. (1951). Sociometry, experimental method and the science of society: an approach to a new political orientation. New York: Beacon House Press

На людину надія

Юлія Шутяк

Голова НГО «Promote Ukraine»

м. Брюссель

Як багато жителів України, я проводила свої канікули в селі у бабусі і ще з тих далеких часів, коли наша машина застрягала в болоті або снігах на самому під'їзді до пункту призначення, мене почало хвилювати питання розвитку села, зокрема, малого села. Я пам'ятаю один випадок, коли ми приїхали зимою в село пізно вночі, снігом занесло всі дороги, а у мене піднялася температура до 40 градусів через запалення рани. Мій тато, який колись в цьому самому селі працював фельдшером, побіг шукати медика. Він знайшов лише акушерку на пенсії, фельдшерів на той час вже в селі не було, на фельдшерському пункті висів замок, а єдина на все село медсестра тимчасово виїхала на заробітки. Тоді не було ще мобільних телефонів, стаціонарний телефонний зв'язок не працював через непогоду, не було солярки заправити трактора сусіда, щоб доїхати до лікарні, а на легковій машині шлях був до першого замету. Я вижила лише тому, що мій тато самостійно зміг мені надати медичну допомогу. Це було в далекому 1996 році.

Зараз щороку я приїжджаю бодай на тиждень відпочити в те саме село. В селі відбулися зміни. З покращень: люди мають мобільні телефони, мобільний інтернет, а окремі сім'ї навіть купили собі недорогі автомобілі. Проте багатьох вже немає, також немає і тієї акушерки, яка колись давала моєму татові інструменти і ліки на мій порятунок. Як і моя бабуся, вона померла раптово, рятувати особливо не було кому. На фельдшерському пункті вже немає замка – минулого літа він стояв просто розтрощений. Медсестри теж не було – поїхала на заробітки в Польщу.

Чому я розповідаю вам все це? Є багато думок з цього приводу, але сфокусуємося лише на декількох.

Перед тим, як готувати свою промову, я довго думала, про що говорити. Я згадувала села в тих країнах, де я жила і які я відвідувала – Нідерландах, Швейцарії, Бельгії, Італії. Я міркувала про можливість порівняння... Але порівняння українського села із західноєвропейськими селами, може і вмираючими але з опаленням, дорогами, водогonom, каналізацією, з медициною, де, наприклад, в Швейцарії на виклик прилітає гвинтокрил, мені здалося не дуже доцільним. І не тільки рівень розвитку дуже великий, але і специфіка сільського життя. Тоді як в Україні в багатьох селах основна спеціалізація окремих сімей – це сільське господарство, в західній Європі багато сіл пережили трансформацію і сільським господарством займаються окремі фермери, тоді як інші люди працюють на місцевих підприємствах чи організаціях або їздять щодня на роботу в міста.

Тому я вирішила поговорити лише про один єдиний фактор, який я вважаю ключовим в питанні розвитку українського села – цей фактор – людина. Повертаючись до моєї історії, моя історія успіху – це та акушерка і тато – люди, які мене рятували тої зимової ночі. Ось так має хтось самовіддано рятувати і мале українське село. Знаходити засоби в умовах, коли, здається, виходу вже немає. Українському селу потрібні лідери, яких дуже сильно бракує особливо в малих селах.

Маленьке село

Маленькі села є в усьому світі. І багато з них зникають. Приклади можна зустріти чи не в кожній країні світу, розвинуті – не виключення. Причин цих явищ є багато – майже всі в словах на – ція : глобалізація, індустріалізація, централізація, оптимізація... В Радянському Союзі навіть існував термін «неперспективні села»: людей переселяли, соціальну інфраструктуру закривали або об'єднували з іншими об'єктами в більш великих поселеннях, а село з часом зникало з географічної мапи.

Сьогодні немає Радянського Союзу, людей ніхто примусово не переселяє, але малі села зникають. Низький рівень якості життя і віддаленість від ринків праці з кращою зарплатнею спонукають людей переселятися в більші села з газом, в райцентри з асфальтом, у великі міста з великим ринком праці і комфортом... Чи сприйняти ці процеси за нормальні, чи все ж таки боротися за збереження села? Рішення залежить від того, які ми пріоритети розставляємо при виборі вектору розвитку окремих територій і країни в цілому. Моя особиста позиція: принцип рівномірного розвитку. І за дотримання цього принципу необхідно боротися.

Лідерство

Проблемами лідерства в сільській місцевості переймаються багато країн світу. На рівні ЄС, в США і Канаді розроблені програми сприяння лідерству в селі. В Україні вже теж впроваджуються програми розвитку лідерства в громадах і реалізація заходів за цими програмами вже приносить позитивні результати, про що свідчать історії успіху окремих сіл, про які говорять в ЗМІ та спеціалізованих вебресурсах. Проте необхідно пам'ятати, що фокус має бути не лише на великих селах або заможних громадах. Важливо максимальне охоплення такими заходами і малих сіл. Крім того, необхідно приділити увагу вивченню особливостей лідерства в сільській місцевості та розвитку такого лідерства.

Лідерство в сільській місцевості має свою специфіку. В сільській місцевості у всіх країнах світу люди більш схильні до зберігання традицій і звичаїв. Тому в таких місцях по іншому складаються відносини між поколіннями, між окремими людьми. Люди в селі можуть бути більш схильними до роботи гуртом, міцнішими є родинні зв'язки, тоді як в місті частіше бачимо приклади індивідуалізму. Тому не варто сліпо нав'язувати теорії лідерства, які не відповідатимуть реаліям життя. Високооплачуваний лідер американської корпорації буде сильно відрізнятися від лідера в маленькому українському селі.

Однак, існуючі розробки в теорії лідерства все ж таки можуть бути корисними. Так управління селом зверху, реалізація державних чи регіональних програм є важливими для розвитку сільської місцевості. Такі заходи в основному асоціюються з транзакційним лідерством, коли метою є реалізація поставлених задач. Водночас, ряд досліджень вказують на те, що для розвитку села такого лідерства недостатньо. Необхідним є, особливо в умовах країн, що розвиваються, трансформаційне лідерство. В такому випадку лідерство йде знизу, більше членів громади залучаються до визначення пріоритетів розвитку і їх реалізації.

Легко сказати, складніше реалізувати. Особисте спілкування в селі з різними людьми дозволило мені зрозуміти, що деякі з цих людей просто не здогадуються про те, як багато вони можуть зробити для своєї громади. Занижена самооцінка, апатія, брак знань, відсутність мудрих наставників, домінування фаталізму у мисленні або просто небажання брати відповідальність на себе, бачення лише своєї власної вигоди... Різні є причини відсутності «хазяїна» на селі.

Потенційні заходи

Проте чекати, поки з'явиться якийсь лідер теж не варто. З цією метою варто вжити ряд заходів, спрямованих на розвиток лідерства в сільській місцевості. Нижче наведені лише деякі приклади, які повністю чи частково вже почали реалізовуватися в окремих населених пунктах:

Пропагування і підтримка лідерства серед школярів та молоді

Активніше залучення ЗМІ до поширення новин/прикладів/історій успіху про лідерів в інших селах, особливо малих дозволяє створити і підтримати оптимістичну активну позицію серед мешканців інших сіл. Важливо, щоб місцеві радіо і телебачення активно шукали історії успіху на місцях. Завжди цікавіше почути про те, що там у сусідів. Крім того, такі приклади, на мою думку, дозволять

Активне залучення сіл до конкурсів на зразок «найкраща вулиця», «найзатишніше село» тощо – що спонукають до об'єднання жителів громади, допомагають підняти патріотичний дух, закріпити віру у власні сили.

Організація освітніх зустрічей з лідерами неприбуткових організацій, лідерами громад, з якими можна звичайним людям поспілкуватися і отримати питання на наболілі питання.

Проведення досліджень феномену лідерства в сільській місцевості, зокрема, предметом вивчення можуть бути фактори успіхів або невдач, особливості роботи з громадою, особистісні характеристики лідерів тощо.

Звісно, що перелік потенційних заходів необхідно розширити, в тому числі з врахуванням особливостей окремих сіл. Це можна і потрібно робити із залученням місцевих жителів, які пізніше з більшим ентузіазмом будуть реалізовувати те, що самі ініціювали.

На завершення

Я люблю українське село, я в нього вірю, і знаю, що всі зусилля, які зараз докладаються до

розвитку малих міст і сільських територій в рамках реформи децентралізації та деяких інших реформ, не пропадуть даремно і принесуть свої позитивні результати. Зі свого боку, кожний з нас, незалежно від того, чи ми живемо в місті чи в селі, можемо допомогти цьому процесу. Ми можемо стати лідерами, впроваджуючи реформи, проводячи дослідження, організовуючи такі заходи, але що найважливіше – поважаючи жителя села і його працю, результатами якої щоденно користується уся країна.

© NDSAN (MFC – coordinator of the NDSAN), Italy, 2019